Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Bouwstenen voor een Kerkenvisie

Handreiking 2019

Foto omslag: Heeg, dorpsgezicht met de protestantse en katholieke kerk, foto Patrick van den Hurk

Bouwstenen voor een Kerkenvisie

Handreiking 2019

Inhoud

Intro: 12 bouwstenen Kerkenvisies – *pagina 3*

Deze handreiking bevat de volgende 12 bouwstenen:

1. Een integrale kerkenvisie: *doel, inhoud en vorm* – *pagina 8*
2. Nut en noodzaak van een kerkenvisie – *pagina 12*
3. De opsteller van een kerkenvisie – *pagina 16*
4. De rol van de gemeente in een kerkenvisie – *pagina 20*
5. Het financieren van een kerkenvisie – *pagina 22*
6. De opgave bepaalt de aanpak – *pagina 24*
7. Het gesprek organiseren en aangaan – *pagina 28*
8. Vertrouwen, openheid & openbaarheid – *pagina 32*
9. De inventarisatie – *pagina 34*
10. Waardering en weging – *pagina 36*
11. De achterban / draagvlak – *pagina 38*
12. Borging & monitoring – *pagina 40*

Bijlagen:

13. Scheiding Kerk en Staat – *pagina 44*
14. Stappenplan Handreiking Religieus Erfgoed 2008 – *pagina 46*
15. Literatuur en nuttige adressen – *pagina 50*

intro

12 bouwstenen

Kerkenvisies

Als u deze tekst leest, overweegt u waarschijnlijk een kerkenvisie op te stellen of bent u op z'n minst geïnteresseerd in kerkenvisies. Dat is goed nieuws. Kerkenvisies zijn namelijk bedoeld om gezamenlijk een duurzame strategie te ontwikkelen voor de gebouwen die velen van ons dierbaar zijn. De onderstaande bouwstenen zijn vooral bedoeld voor gemeenten, maar zonder twijfel ook interessant voor andere partijen die bij een kerkenvisie betrokken zijn: eigenaren, kerkgenootschappen, erfgoedorganisaties, burgervertegenwoordigers en -in een later stadium- de initiatiefnemers.

De opgave

Nederland telt meer dan 6.000 kerkgebouwen[1], verspreid door heel het land. De meeste zijn nu nog in gebruik door de verschillende geloofsgemeenschappen die Nederland rijk is. Kerkgebouwen hebben vele gezichten: ze maken een belangrijk onderdeel uit van wie wij zijn. Ze kleuren het straatbeeld en bepalen het landschap. Kerkgebouwen zijn vol van betekenis, omgeven met emoties. Het zijn gebouwen die de meeste Nederlanders willen koesteren; ook al gaat men zelf niet meer ter kerke.

Volgens onderzoek komt meer dan 80% van de Nederlanders zelden of nooit meer in een kerkgebouw; en een minderheid in Nederland noemt zich nog gelovig[2]. Door afname van het aantal leden zijn er steeds minder vrijwilligers die zich inzetten voor het behoud en beheer van het kerkgebouw. Ook is er steeds minder geld om de gebouwen, torens en interieurs te onderhouden. Bovendien voldoen de gebouwen steeds minder aan onze hedendaagse eisen van duurzaamheid, comfort en gebruik. Daardoor zijn ze vaak ook moeilijk inzetbaar voor meervoudig of ander gebruik. De consequentie is dat de komende 10 jaar naar schatting van de kerkeigenaren zelf tussen de 1.800 - 4.800 kerken hun deuren zullen moeten sluiten. Dat aantal verschilt regionaal en per denominatie, maar de gevolgen zullen in heel het land merkbaar zijn. Daarnaast geldt voor veel kerkgebouwen die wel hun religieuze functie behouden, dat de exploitatie moeilijk sluitend te krijgen is, vaak ook niet met nevengebruik als dat al mogelijk is.
Als een kerkgebouw niet langer als kerk gebruikt wordt, ontstaan er vaak moeizame discussies over wat er met het gebouw moet gebeuren. Wat mag er wel of niet in het kerkgebouw? Welk nieuw gebruik is mogelijk? Wie bepaalt en wie betaalt?

---

1 Het kerkenbestand van de RCE telt begin 2019 zo'n 6.000 kerkgebouwen die als kerk gebouwd zijn, ongeacht hun huidige functie. In dat bestand zijn opgenomen alle kerkgebouwen tot en met bouwjaar 1970. In de loop van 2019 zal het bestand worden aangevuld met de kerkgebouwen die na 1970 zijn gebouwd.

2 Onderzoeken NOS (augustus 2018), CBS (oktober 2018) en SCP (december 2018)

Als wij in Nederland de belangrijkste kerkgebouwen willen behouden en een nieuwe toekomst willen geven, dan zullen alle partijen naar elkaar toe moeten bewegen. Elkaar de hand reiken om oplossingen te vinden voor elkaars problemen. Samen aan de slag. Het gezamenlijk werken aan een integrale kerkenvisie is daarvoor een geschikt instrument.

In deze handreiking

In deze handreiking vindt u bouwstenen die van pas kunnen komen bij het opstellen van een integrale kerkenvisie. De bouwstenen zijn opgesteld op basis van de ervaringen van gemeenten en kerkgemeenschappen die al met een kerkenvisie werken. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van de kennis die al op veel plaatsen is verzameld in de vorm van stappenplannen, andere handreikingen en overzichten. Hierbij wordt specifiek de 'handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten (VNG/VBMK)' uit 2008 genoemd, die een verdere verdieping geeft op deze handreiking.
De bouwstenen worden toegelicht met praktijkvoorbeelden. Achterin de handreiking vindt u verwijzingen en wordt de weg gewezen naar verdere literatuur, onderzoeksresultaten, stappenplannen en nuttige adressen. Via het online platform www.toekomstreligieuserfgoed.nl zijn voorbeelden van bestaande kerkenvisies toegankelijk gemaakt en wordt de handreiking up-to-date gehouden met nieuwe ervaringen en inzichten. Daarnaast worden hier diverse tools en instrumenten beschikbaar gesteld, die ingezet kunnen worden in het proces van de kerkenvisie.

De 12 bouwstenen

1. Een integrale kerkenvisie: doel, inhoud en vorm

a. Welk doel wil je (met elkaar) bereiken met het opstellen van een kerkenvisie?
b. Met wie en voor welke kerkgebouwen?
c. En welke vorm past daar het beste bij?
pagina 8

2. Nut en noodzaak van een kerkenvisie

a. Wat is de betekenis van de kerkgebouwen in onze gemeente?
b. Welke levert het opstellen van een kerkenvisie op?
pagina 12

3. De opsteller van een kerkenvisie

a. Hoe neem je initiatief?
b. Wat vraagt het proces voor inzet van iedereen?
c. Hoe geef je vorm aan het proces? Wie doet wat?
pagina 16

4. De rol van de gemeente in een kerkenvisie

a. Welke rol past je als gemeente? Zowel tijdens opstellen als implementatie van kerkenvisie
pagina 20

5. Het financieren van een kerkenvisie

a. Waar kan je de decentralisatie-uitkering aanvragen?
b. Wat kan je als gemeente bijdragen aan het opstellen van een kerkenvisie?
pagina 22

6. De opgave bepaalt de aanpak

a. Welke opgave heb je als gemeente in brede zin?
b. Welke opgave heb je als gemeente m.b.t. de kerkgebouwen, hun interieurs en omgeving?
c. Welke aanpak sluit daar het beste op aan?
pagina 24

7. Het gesprek organiseren en aangaan

a. Met wie ga je in dialoog?
b. In welke vorm(en)?
c. Wat moet je voorafgaand aan de gesprekken weten?
pagina 28

8. Vertrouwen, openheid & openbaarheid

a. Hoe ga je om met vertrouwelijkheid versus openbaarheid?
b. Wat spreek je af over communicatie?
pagina 32

9. De inventarisatie

a. Welke data heb je nodig?
b. Wat is al beschikbaar?
pagina 34

10. Waardering en weging

a. Wil je waarderen en/of wegen?
b. Hoe waardeer je en met welke criteria?
pagina 36

11. De achterban / draagvlak

a. Is er zicht op de 'achterban' van de verschillende partijen?
b. Hoe verkrijg/organiseer je draagvlak bij deze achterbannen?
pagina 38

12. Borging & monitoring

a. Een kerkenvisie en dan?
pagina 40

Delft, Nieuwe Kerk en Maria van Jessekerk, foto P. van Galen, RCE 2004.

1

Een integrale kerkenvisie

doel, inhoud en vorm

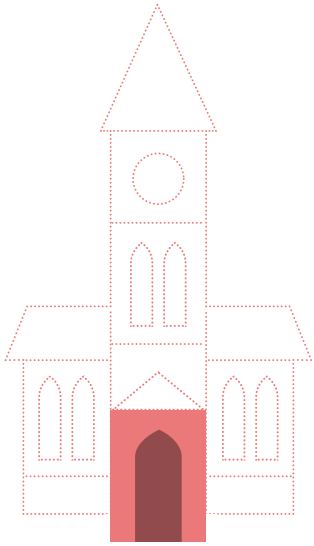

Het doel van een integrale kerkenvisie

De Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) stelt sinds 1 januari 2019 middelen beschikbaar voor het opstellen van kerkenvisies. Het primaire doel van OCW is het behoud van (rijks)monumentale kerkgebouwen. Om dat doel te bereiken is het noodzakelijk om álle kerkgebouwen in samenhang te bezien: van alle tijden, van alle geloven, monumentaal en niet-monumentaal. De belangen van alle betrokken partijen (eigenaren, gemeenten, burgers en erfgoedorganisaties) worden daarbij onderling gehoord en gewogen. In gezamenlijkheid wordt zo een duurzaam toekomstperspectief ontwikkeld voor de kerkgebouwen: de kerkenvisie.

Een kerkenvisie is vrijwillig

In lang niet alle gemeenten is er behoefte aan een kerkenvisie. Er zijn gemeenten waar kerkgebouwen op zondag meer dan vol zitten. Ook zijn er gemeenten die andere instrumenten inzetten om samen met kerkeigenaren tot afspraken over de toekomst van de kerkgebouwen te komen. Een kerkenvisie is dan ook geen verplichting, maar is een vrijwillige keuze. In de jaren 2019-2021 wordt door het ministerie van OCW slechts de ondersteuning geboden om zo'n visie op te stellen.

Welke gebouwen meenemen in een kerkenvisie?

Als kerkgebouw wordt betiteld een gebouw dat doelbewust als gebedshuis is gebouwd, ongeacht de denominatie. Dat wil zeggen dat gebouwen zoals dorpshuizen en dergelijke die niet als kerkgebouw gebouwd zijn, maar waar sommige kerkgenootschappen hun vieringen houden, in deze niet meetellen. Het is aan een gemeente zelf om te bepalen of ander religieus erfgoed in een kerkenvisie wordt meegenomen. Denk aan kloosters, kapellen, begraafplaatsen, enzovoort. Wel is het goed om te weten dat de ondersteuning vanuit het ministerie van OCW expliciet is opgezet vanuit de opgave van de kerkgebouwen waarvan de toekomst onzeker is. De toe te kennen financiële bijdrage voor het opstellen van een kerkenvisie wordt uitsluitend bepaald op basis van het aantal kerkgebouwen in een gemeente; ander religieus erfgoed wordt hierin niet meegeteld.

De vraag is vaak voor welke gebouwen een kerkenvisie moet worden opgesteld. Er zijn kerkgebouwen die volop bezoekers trekken en andere gebouwen zijn al duurzaam herbestemd. Voor dit soort kerkgebouwen lijkt het in eerste instantie weinig zinvol om veel tijd en energie uit te trekken en hiervoor een visie te ontwikkelen. Aan de andere kant blijkt ook de toekomst van nu nog drukbezochte kerkgebouwen of de exploitatie van herbestemde kerken niet altijd gegarandeerd. Het kan dus handig zijn om bij het opstellen van een kerkenvisie ook deze kerkgebouwen in de overweging mee te nemen. Ook omdat in deze gebouwen functies zitten -religieus of anderszins- die wellicht het gebruik van andere kerkgebouwen mede bepalen (niet ieder kerkgebouw is bijvoorbeeld geschikt voor een culturele functie).

De inhoud van een integrale kerkenvisie

Een integrale kerkenvisie houdt in dat in principe *alle* lokaal betrokken partijen aan tafel zitten tijdens het proces van totstandkoming van de visie, en dat *alle* kerkgebouwen worden betrokken in de visie, zowel de monumentale als de niet-monumentale kerkgebouwen.

De ervaring leert dat er verschillende soorten kerkenvisies zijn, waarbij de ene visie meer principieel richtinggevende uitspraken tussen partijen vastlegt dan de andere. Het gaat dan over afspraken zoals toekomstige functies/het (her)gebruik, over de te behouden waarden of juist het proces. Onderaan vindt u een aantal mogelijke vormen en uitkomsten van eerder opgestelde kerkenvisies.

Een overzicht als uitkomst

Idealiter wordt voor een kerkenvisie het totale kerkenbestand van een stad of regio in kaart gebracht, brengt men met alle betrokken partijen de verschillende belangen beeld, verkent men de toekomstplannen en mogelijkheden van de gebouwen en maakt men principeafspraken en/of keuzes over de toekomst.

Als men staat voor het maken van keuzes over de (nieuwe) bestemming van de kerkgebouwen in een gemeente, dan is het palet ongeveer het volgende:

- welke kerkgebouwen blijven in religieus gebruik;
- welke kerkgebouwen staan open voor ander gebruik naast het religieuze gebruik;
- welke kerkgebouwen zullen hun religieuze gebruik verliezen en in principe herbestemd kunnen worden;

- welke kerkgebouwen worden (gedeeltelijk) gesloopt of fysiek aangepast;
- voor welke kerken wordt een time-out afgesproken omdat nog niet duidelijk is wat het toekomstperspectief van die gebouwen zal zijn.

Mengvormen zijn uiteraard ook denkbaar. Uiteindelijk bepalen de (markt)ontwikkelingen of de gemaakte keuzes ook daadwerkelijk definitief worden. Vooraf is immers moeilijk te voorspellen waar initiatiefnemers en marktpartijen voor open staan. Juist om die marktpartijen, initiatiefnemers en ontwikkelaars, zekerheid te kunnen bieden is het wel van belang om duidelijkheid te verschaffen over (on)mogelijkheden.
Afhankelijk van de uitkomst van de visie en de lokale situatie kan het daarom zinvol zijn om na te denken over het juridisch bindend vastleggen van afspraken, zodat na implementatie bij concrete ontwikkelingen ook initiatiefnemers /ontwikkelaars een helder kader geboden kan worden.

IN DE PRAKTIJK | Utrecht
Met het raadsbesluit in 2017 werd niet alleen de 'Utrechtse visie religieus erfgoed' door de gemeenteraad vastgesteld, maar werd ook besloten dat de daarin opgenomen herbestemmingsprofielen als toetsingsinstrument worden gebruikt bij plannen voor herontwikkeling. Hiermee creëert de gemeente als het ware haar eigen instrumentarium. In de herbestemmingsprofielen geeft Utrecht aan wat vanuit cultuurhistorisch opzicht van belang is om te behouden en wat niet. Het inzicht in de transformatieruimte van de gebouwen wordt gedeeld met eigenaar, koper en eventueel zelfs de makelaar.

Een proces als uitkomst
Een andere mogelijke uitkomst van het opstellen van een kerkenvisie is dat niet zozeer de mogelijke toekomst per kerkgebouw wordt bepaald, maar dat het toekomstig proces wordt gedefinieerd. Het resultaat van de dialoog is dan dat er vooral procesafspraken tussen partijen worden gemaakt over hoe er gehandeld zal worden als zich concrete ontwikkelingen voordoen rondom een kerkgebouw. Bijvoorbeeld hoe partijen contact met elkaar zoeken en tot afspraken komen als er plotseling uitzicht is op verkoop of hergebruik. Hieraan ligt dan wel een gezamenlijke en gedegen inventarisatie van de huidige stand van zaken ten grondslag.

Uiteraard zijn ook combinaties mogelijk tussen beide hierboven genoemde vormen van output. Daarbij moet bovendien ook worden aangetekend dat het voeren van de dialoog soms ook al oplossingen dichterbij kan brengen.

IN DE PRAKTIJK | Súdwest-Fryslân
Stella van Gent, wethouder van Súdwest-Fryslân gaf aan dat zij de looptijd van het opstellen van een kerkenvisie bewust met 6 maanden heeft verlengd omdat zij ontdekte dat er gedurende de wederzijdse gesprekken tussen de actoren al oplossingen gevonden werden voor verschillende 'probleem-kerken'.

Utrecht, crypte Pieterskerk, foto Arjan Bronkhorst, 2015.

De vorm van een kerkenvisie

Een kerkenvisie is vormvrij, er zijn geen richtlijnen vanuit het Ministerie van OCW. Ook hoeft een kerkenvisie geen tot in detail uitgewerkte herbestemmingsprofielen of uitvoeringsplannen te bevatten. Van belang is niet zozeer het uiteindelijke document waarin de afspraken worden vastgelegd, dan wel het feit dat partijen met elkaar de dialoog aangaan over een duurzaam toekomstperspectief voor de kerkgebouwen.

Voorbeelden van vorm en/of resultaat van een kerkenvisie:

- het gezamenlijk opstellen van een limitatieve lijst van toekomstperspectieven voor de kerkgebouwen;
- het gezamenlijk opstellen van een limitatieve lijst van toekomstperspectieven voor de kerkgebouwen, inclusief onderlinge procesafspraken;
- het maken van gezamenlijk overeengekomen werkafspraken (bijvoorbeeld de 2x2-afspraak Den Haag zie pagina 26 van deze handreiking.);
- het formuleren van gezamenlijk overeengekomen handelingsperspectieven (principelijn Deventer/stappenplan en herbestemmingsprofiel Utrecht);
- het inrichten van een regulier kerkenoverleg tussen partijen na gezamenlijke bepaling opgave/rol/verantwoordelijkheid.

2

Nut en noodzaak van een kerkenvisie

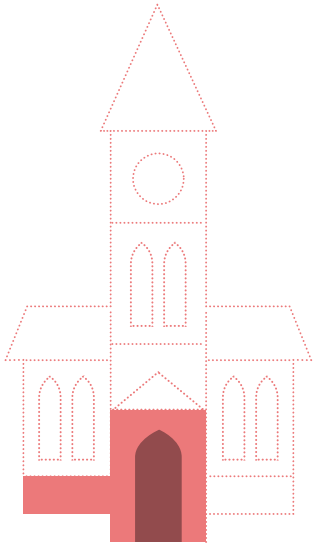

Het belang van kerkgebouwen

Voordat de voordelen van een kerkenvisie worden toegelicht, is het goed om het belang van kerkgebouwen voor een gemeenschap en gemeente nader te benoemen.

Kerkgebouwen vervullen verschillende betekenissen in een gemeenschap, waarbij het religieuze belang (kerk als plek van eredienst) één van de betekenislagen is. Want een kerkgebouw is ook voor niet-kerkelijken een krachtig en bezield symbool van geloof, hoop en liefde. Voor anderen is het vooral een object van culturele en kunsthistorische waarde; kerkgebouwen, hun interieurs en de roerende goederen zijn in het gebouw vaak met een hoge mate van kunstzinnigheid en architectonisch vernuft vormgegeven. Anderen wijzen vooral op kerkgebouwen als drager van een sociale structuur, als symbolisch hart van een gemeenschap. Ook worden kerkgebouwen gezien als ankerpunten van herinnering (collectief & individueel) omdat hier gezamenlijk rituelen zijn voltrokken en men emoties heeft gedeeld (dopen, trouwen, rouwen etc.). Kerkgebouwen bieden vaak ook een stedenbouwkundige oriëntatie omdat zij een bijzondere positie in een wijk of dorp innemen: met regelmaat zijn kerkgebouwen en hun torens de ankerpunten waar de wijk of het dorp rond omheen gebouwd is. Daarnaast zijn kerkgebouwen te bezien als interessante vastgoedobjecten die veelal

centraal gelegen zijn en door hun maatvoering en robuustheid vrijwel elke nieuwe functie kunnen herbergen. Tenslotte hebben kerkgebouwen betekenis als statussymbool/icoon dat bijvoorbeeld afleesbaar is aan de hoogste toren of het rijkste interieur.

Kortom, kerkgebouwen zijn dragers van betekenis en zingeving op verschillende niveaus en voor verschillende partijen, zowel religieus als profaan, zowel individueel als collectief.

De winst van een kerkenvisie

De grote maatschappelijke betrokkenheid en opgave van de kerkgebouwen maakt het opstellen van een kerkenvisie meer dan ooit noodzakelijk. Een kerkenvisie stelt eigenaren, overheden en betrokkenen in staat te anticiperen op de komende veranderingen ten aanzien van functie, gebruik en eigendom van de kerkgebouwen. Als dit in gezamenlijkheid in kaart is gebracht en hierover een keuze en/of afspraken zijn gemaakt dan levert dat een aantal voordelen op, zoals:

- er is een strategische visie geformuleerd waardoor ad-hoc improvisaties tot het minimum beperkt worden;
- er kan begrip en respect ontstaan voor elkaars invalshoeken en standpunten; bovendien blijkt soms dat alleen al het samenbrengen van alle informatie en belangen tot verrassende oplossingen kan leiden;
- partijen kennen elkaar en kunnen elkaar vinden bij tussentijdse ontwikkelingen; dit scheelt veel voorwerk en tijd wanneer er een initiatief komt voor een individueel kerkgebouw;
- er vindt afweging plaats op basis van een breed palet aan belangen en waarden: fysiek (gebouw met interieur en omgeving), economisch (eigenaar, functie, financieel) en sociaal-maatschappelijk (buurt, burgers, functie);
- er is de mogelijkheid gecreëerd om verwachte ‘beladen’ ontwikkelingen/besluiten vooraf met elkaar te bespreken en communicatie en proces af te stemmen;
- initiatiefnemers en ontwikkelende partijen krijgen vooraf duidelijkheid zodat ze weten waar ze aan toe zijn als ze zich willen inzetten voor de herontwikkeling van een kerkgebouw;
- er is aandacht en tijd voor ideeën, emoties en initiatieven uit de gemeenschap van het kerkgebouw en betrokken lokale partijen; hiermee wordt in een vroeg stadium draagvlak gecreëerd.
- een kerkenvisie kan ook gebruikt worden om andere thema’s te agenderen. Zo ontwikkelt de gemeente Súdwest-Fryslân feitelijk per dorp een leefbaarheidsvisie, waarbij de kerk als vanzelf in het midden staat.

Helmond, tot gezondheidscentrum herbestemde Leonarduskerk met begraafplaats, foto P. van Galen, RCE 2008.

IN DE PRAKTIJK | Súdwest-Fryslân

Deze nieuw gevormde gemeente is inmiddels qua landoppervlakte de grootste van Nederland en is bovendien gezegend met zo'n 160 kerkgebouwen verdeeld over 89 kernen: '160 uitdagingen' volgens de wethouder, waarbij de situatie steeds urgenter wordt. Daarom wil de gemeente nu de toekomst van het religieus erfgoed zorgvuldig inrichten. Meedenken met haar kernen en kerkeigenaren over wat ze willen en wat ze nodig hebben. Het proces van de kerkenvisie is welbewust met zes maanden verlengd omdat men al werkende weg, tijdens de gesprekken oplossingen vindt voor kerkgebouwen.

IN DE PRAKTIJK | Bisdom Breda en 's-Hertogenbosch

De Bisdommen Breda en 's-Hertogenbosch roepen gemeenten op de parochiebesturen die eigenaar zijn van de kerkgebouwen te betrekken bij het ontwikkelen van een gemeentelijke kerkenvisie vanaf het moment dat die ontwikkeling op gang komt. Om bij te dragen aan een goed begrip van de betekenis van de Rooms-Katholieke kerkgebouwen en van de rol en verantwoordelijkheden van de eigenaren ervan, hebben de Bisdommen begin 2019 een informatiepakket samengesteld voor alle betrokkenen en worden informatieavonden georganiseerd.

3

De opsteller van de kerkenvisie

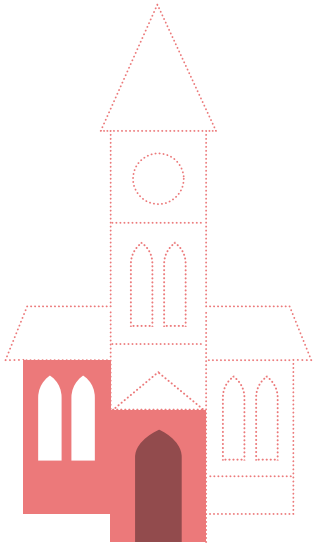

Initiatief nemen

Er is gekozen voor de burgerlijke gemeente als de partij is die het initiatief tot een kerkenvisie neemt, vanwege het brede overzicht dat zij heeft op haar grondgebied en het kerkenlandschap daarbinnen. Bij de gemeente komen de verschillende belangen samen: zowel ruimtelijk, economisch, cultureel als sociaal. Gezien de huidige opgave waarbij een fors deel van de kerkgebouwen de religieuze functie verliest, is het bovendien een maatschappelijke opgave en daarmee een opgave voor de overheid.

Daarom heeft de burgerlijke gemeente toegang tot de middelen die beschikbaar zijn gesteld voor het opstellen van een kerkenvisie. Andere partijen hoeven echter niet af te wachten tot een gemeente het initiatief neemt: er ligt immers een gezamenlijke opdracht. Ze kunnen contact opnemen met de gemeente, zelf alvast nadenken over hun eigen visie of andere partijen benaderen om de dialoog op te starten.

Uitvoering: capaciteit & kwaliteit

Het opstellen van een kerkenvisie, zo leert de ervaring, kent een gemiddelde doorloop tijd van meer dan een jaar. Daarbij kunnen verschillende activiteiten worden onderscheiden die elk om een specifieke inzet en kwaliteit vragen, zoals:

- het verkrijgen van bestuurlijk commitment, zowel bij gemeente, kerkgenootschappen en andere partijen om gezamenlijk een kerkenvisie te gaan maken;
- het voeren van verkennende gesprekken;
- het inventariseren en vastleggen van gegevens;
- het bijeenbrengen van partijen en het op gang brengen van de dialoog;
- het maken van afspraken en bespreken van rollen en verantwoordelijkheden;
- het begeleiden van het proces van waardering, maken van afweging en keuzes; dit geldt in brede zin, zowel vanuit erfgoed maar zeker ook vanuit sociaal-maatschappelijk, economisch en ruimtelijk opzicht;
- het integreren/synthetiseren en verwoorden van de keuzes en afspraken;
- het implementeren van de uitkomsten.

De totstandkoming van een kerkenvisie vraagt verschillende competenties. Het inventariseren en vastleggen vraagt bijvoorbeeld andere kwaliteiten (zoals administratieve en onderzoekende kwaliteiten) dan bijvoorbeeld het bijeenbrengen van partijen en het strategisch op gang brengen van een dialoog (procesregie/vaardigheden om processen te kunnen faciliteren). Vaak zijn deze competenties gekoppeld aan verschillende karakters en teamrollen. Dit pleit voor de inzet van een team, waarbij de benodigde diversiteit aan kennis, disciplines en competenties samengebracht wordt. Een denkbare optie is bijvoorbeeld een interne projectleider met een externe procesbegeleider. Maar het kan ook anders, zie bijvoorbeeld het voorbeeld van Oss.

IN DE PRAKTIJK | Oss

Binnen deze pilotgemeente is bewust gekozen om de dialoog door een externe stuurgroep van gezaghebbende personen uit de gemeenschap te laten voeren. De gemeente is weliswaar opdrachtgever van de kerkenvisie en heeft intern een projectleider aangesteld. Maar zij ziet zichzelf als één van de belanghebbende partijen en verwacht dat een stuurgroep met onafhankelijke leden makkelijker in gesprek kan komen met de kerkeigenaren en andere belanghebbenden.

Zelf doen of uitbesteden

Het zelf opstellen van een kerkenvisie of het uitbesteden hiervan is afhankelijk van de omstandigheden. Elke keuze levert voor- en nadelen op. Hoe dan ook is het van belang dat iemand binnen de gemeente aanspreekpunt is, verantwoordelijkheid draagt voor de voortgang van het proces en zorg draagt voor de (politieke) besluitvorming, en na afloop de opgedane resultaten kan borgen.

Redenen voor een gemeente om het zelf te doen	Redenen voor een gemeente om het uit te besteden
De gemeente kent de lokale cultuur van de mensen en kan hier mee rekening houden met het inrichten van het proces en het aangaan van de dialoog.	Het kost veel tijd en inzet van menskracht
Een extern bureau komt en gaat. Door het zelf te doen ontstaat meer continuïteit. Bovendien biedt het de mogelijkheid om de visie actueel te houden en te implementeren in beleid, zoals bijvoorbeeld een Omgevingsvisie.	Als het vertrouwen vanuit de samenleving in de gemeente door omstandigheden niet zo groot is, of een gemeente meerdere belangen moet behartigen kan dit belemmerend werken voor de dialoog.
Gemeenten zijn het bevoegd gezag als het gaat om vergunningen en hebben vaak de nodige kennis en ervaring in huis op het terrein van gebouwen, monumenten, sociale en economische verbanden in de stad of het dorp. Ze zijn bovendien vaak op de hoogte van ontwikkelingen rondom individuele gebouwen.	Processen als deze begeleiden is een vak apart en vereist bepaalde competenties (inlevingsvermogen, verbindend handelen, proceskennis, kennis van en affiniteit met de kerkelijke wereld) die niet altijd binnen elke gemeente aanwezig is.

Vrijwillig & professioneel

Een belangrijk aandachtspunt bij het opstellen van een kerkenvisie is het verschil in inzet die professionele krachten kunnen leveren (ambtenaren van een gemeente, ingehuurde experts of professionele medewerkers van erfgoedorganisaties) versus de inzet van vrijwilligers. (kerkbesturen, burgers, lokale erfgoedverenigingen). Vrijwilligers, zo leert de ervaring, leveren vaak veel inzet, tonen betrokkenheid en beschikken vaak over bijzondere en specifieke kennis. Maar er zijn ook grenzen aan wat van hen verwacht mag worden in termen van 'stukken lezen', vergaderen, aanwezigheid, vaktechnische kennis etcetera. Het is goed om dat onderscheid ook bespreekbaar te maken en daar in de planning en organisatie rekening mee te houden.

IN DE PRAKTIJK | Uden

De kerkenvisie die de Sint-Petrusparochie in het Brabantse Uden ontwikkelde, begon bij de burger. Rondom zes kerkgebouwen zijn klankbordgroepen gevormd, bestaande uit leden van de plaatselijke gemeenschap. Samen dachten zij na over nieuwe bestemmingen van de gebouwen, expliciet redenerend vanuit de wensen en mogelijkheden vanuit het dorp. Expertise werd ingehuurd om herbestemmingsprofielen en haalbaarheidsonderzoeken te verwerken tot een visie per gebouw. Op basis van deze informatie kan het kerkbestuur de vervolgstrategie gaan bepalen.

Amersfoort, stadscentrum met de beeldbepalende torens en kerken, foto Siebe Swart, 2017

Inzet van alle partijen

Doorgaans zijn er vier groepen te onderscheiden die betrokken worden bij het opstellen van een kerkenvisie: gemeente, eigenaren, burgers en (lokale) erfgoedorganisaties. Van al die partijen wordt naast de deelname aan de dialoog ook specifieke inzet verwacht. Deze inzet kan er zo uitzien:

- gemeente: het proces naar een kerkenvisie stroomlijnen; de verschillende disciplines meenemen in het proces, zorgen voor commitment van het bestuur, de eigen rol definiëren en regelmatig kritisch tegen het licht houden. Daarnaast ligt hier een taak op gebied van samenvoegen en bijhouden van de data;
- kerkeigenaren: interne processen en besluitvorming stroomlijnen; een eigen visie ontwikkelen en eigen data op orde krijgen, kerkleden en vrijwilligers meenemen in het proces;
- erfgoedorganisaties : eigen data op orde krijgen en lokale kennis inbrengen, processen intern en tussen erfgoedorganisaties stroomlijnen;
- burger(organisaties): zorg dragen voor processen rondom mandaat en vertegenwoordiging, inbrengen wat er leeft in de samenleving, zowel van kerkgebruikers, omwonenden als andere belanghebbenden.

Er is nog een vijfde groep die essentieel is voor de realisatie van toekomstperspectieven voor kerken: de markt bestaande uit particuliere initiatiefnemers zoals bijvoorbeeld burgercoöperaties, woningbouwcorporaties, private ondernemers en ontwikkelaars. Deze groep is vaak op voorhand lastig te identificeren, maar is om het beoogde neven- of hergebruik te realiseren essentieel. In principe schuiven deze partijen pas in een later stadium van een kerkenvisieproces aan. In de beginfase, waar het vooral gaat om verkennen en met elkaar vertrouwen opbouwen, is er nog geen ruimte voor concrete planvorming. Al naar gelang het aantal kerken en de economische dynamiek kan dat natuurlijk per gemeente anders liggen; ook dit vraagstuk is maatwerk.

4

De rol van de gemeente in een kerkenvisie

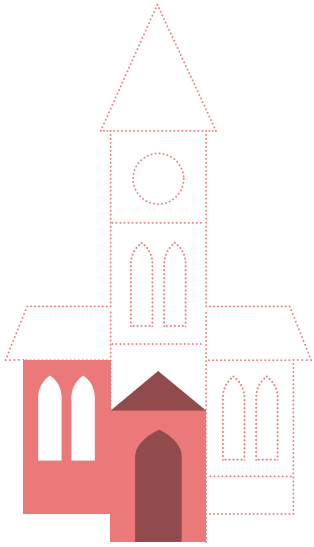

“Welke rol past mij?”, is een belangrijke vraag die de gemeente zichzelf kan stellen wanneer zij aan de slag gaat met een kerkenvisie. Daarbij zijn er verschillende opstellingen denkbaar: men is meer of minder proactief, en men wil meer of minder sturend zijn richting de gewenste uitkomsten.

De ‘keuze’ voor een rol en het bijbehorende sturingsmogelijkheden wordt medebepaald door de cultuur en werkwijze binnen een gemeente, de beschikbare capaciteit en het eigen organiserend vermogen. Daarnaast is ook de politieke insteek van het bestuur (college en raad) ten aanzien van religieus erfgoed bepalend. Ziet het bestuur het belang van het religieus erfgoed voor de eigen gemeente en wenst men daar een actieve rol in te vervullen? Of beschouwt men kerkgebouwen vooral als particulier vastgoed waarbij de markt z’n werking moet doen?

Appingedam, Molukse Kerk na restauratie, exterieur, foto Wouter van der Sar, RCE 2018.

IN DE PRAKTIJK | Appingedam
De gemeente Appingedam heeft in 2012 zelf het gesprek gezocht met kerkeigenaren. De focus lag op kwaliteit van de gebouwen, hun functionaliteit en het verhaal en de betekenis voor de lokale gemeenschap. Onder de noemer Damster Kerkencarrousel makelde en schakelde de gemeente actief tussen kerkbouwen en potentiele gebruikers.

IN DE PRAKTIJK | Bergen op Zoom
De gemeente Bergen op Zoom heeft in 2008 een visie opgesteld, waarbij het proces primair een kwestie was van de dialoog opzoeken. De visievorming is gedaan om vroegtijdig te kunnen anticiperen op mogelijke ontwikkelingen.

Ook zaken als het aantal kerkgebouwen waarvoor men een visie maakt, het aantal kerkeigenaren en kerkgenootschappen en de complexiteit van de eigenaarsstructuur zijn van invloed op de rol. Daarnaast valt of staat een meer sturende rol met de visie op hoe een gemeente wenst te opereren, hoe de marktontwikkeling is binnen de gemeente (is er meer vraag naar ruimte dan aanbod, of andersom) en de openheid van eigenaren om met elkaar nieuwe invullingen te onderzoeken.

5

Het financieren van een kerkenvisie

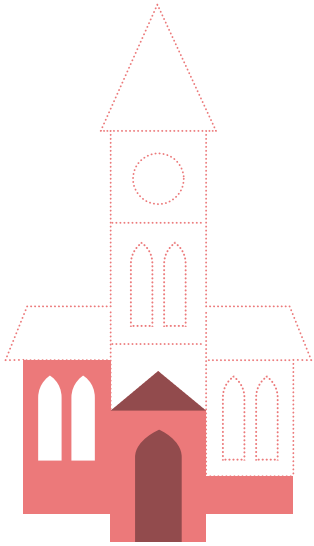

Budget voor kerkenvisie beschikbaar

Op basis van de Beleidsbrief 'Erfgoed telt. De betekenis van cultuur voor de samenleving.' ondersteunt de minister van OCW in de periode 2018 tot en met 2021 de ontwikkeling van integrale[1] kerkenvisies op gemeentelijk niveau. Daartoe wordt 9,5 miljoen beschikbaar gesteld; een bedrag dat via het gemeentefonds verdeeld zal worden (in 2019 € 3,5 miljoen, in 2020 € 3,2 miljoen en in 2021 € 2,8 miljoen).

Elke Nederlandse gemeente kan *eenmalig* in de periode 2019-2021 een aanvraag indienen. Het maximale bedrag waarvoor een gemeente kan aanvragen wordt bepaald door het feitelijk aantal gebedshuizen binnen de gemeentegrenzen. Daarbij geldt de volgende verdeling: € 25.000,- voor 1 tot 19 gebedshuizen € 50.000,- voor 20 t/m 39 gebedshuizen € 75.000,- voor 40 of meer gebedshuizen.

1 Integraal houdt in dat de gemeente de visie opstelt met alle betrokken partijen (eigenaren, burgers en erfgoedorganisaties) en de visie laat dienen om tot een toekomstperspectief te komen voor alle kerken (monumentaal en niet-monumentaal, in gebruik en herbestemd).

Het aanvragen van een kerkenvisie

Elke Nederlandse gemeente kan eenmalig een aanvraag indienen. Omdat het van belang is dat een kerkenvisie bestuurlijk draagvlak heeft bij B&W/de Gemeenteraad, dient de aanvraag ondertekend te worden door een gemandateerd bestuurder (veelal wethouder die 'erfgoed/monumentenzorg' in zijn/haar portefeuille heeft).

Waar wordt aangevraagd

Gemeenten kunnen het hele jaar een uitkering uit het gemeentefonds aanvragen, waarbij er op twee momenten in het jaar wordt uitgekeerd (bij meicirculaire of bij septembercirculaire). Aanvragen van een decentralisatie-uitkering verlopen via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het aanvraagformulier is beschikbaar via de webite van de Rijksdienst [link]. Dit formulier moet worden ingevuld, ondertekend door de gemandateerde bestuurder en verstuurd naar de Rijksdienst.

Eigen bijdrage

Het opstellen van een kerkenvisie vraagt ook altijd een eigen bijdrage: wellicht niet gelijk in financiële zin, maar wel in organisatie en personele inzet. Het blijkt een opgave om een kerkenvisie te maken en het vraagt een inzet van zeker 1 jaar met veel tijd, geduld en inlevingsvermogen.

Kerkenvisies onderdeel van een samenhangend pakket aan financiering

Rondom (monumentale) kerkgebouwen is in Nederland een samenhangend pakket aan financieringsmogelijkheden ontwikkeld. Zo zijn alle rijksmonumentale kerken voor hun *reguliere onderhoud* opgenomen in een cyclus waarin door het Ministerie van OCW onderhoudssubsidie wordt verstrekt. Om monumentale kerkgebouwen te restaureren kunnen bij de provincies, co-gefinancierd door het Ministerie van OCW, restauratiesubsidies worden aangevraagd. *Meervoudig gebruik* van rijksmonumentale kerkgebouwen wordt door het Ministerie van OCW bevorderd via middelen die beschikbaar worden gesteld via het Nationaal Restauratiefonds[1]. Voor het laten verrichten van *haalbaarheidsstudies* naar nieuwe functies voor kerken zijn subsidiemogelijkheden beschikbaar bij zowel verschillende provincies, als bij de RCE[2]. Tenslotte biedt het Nationaal Restauratiefonds ook de mogelijkheid tot het sluiten van leningen voor de realisatie van nieuw gebruik van een kerk.
Ook zijn er bij verschillende provincies eigen subsidieregelingen ten behoeve van (herbestemming van) religieus erfgoed.
De decentralisatie-uitkering (2019-2021) voor het opstellen van *kerkenvisies*, is uitdrukkelijk bedoeld om de kerken in een samenhangend perspectief te plaatsen.

1 https://www.restauratiefonds.nl/monumenteigenaren/financieringen/kerken-nevenfunctie-lening
2 Subsidieregeling Herbestemming RCE; in de jaren 2011-2018 zijn reeds voor 443 kerken herbestemmingssubsidies aangevraagd

6

De opgave bepaalt de aanpak

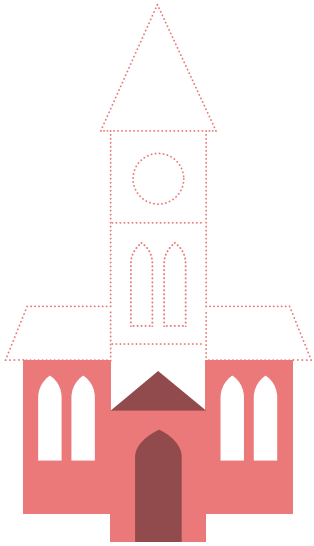

Verschillende omstandigheden

Elke initiatiefnemer van een kerkenvisie staat voor een andere uitdaging. Misschien zijn er al diverse kerken aan de eredienst onttrokken, of is er door het fuseren van genootschappen, parochies en kerkelijke gemeenten mogelijk maatschappelijke commotie ontstaan. Wellicht vormt de aanwezigheid van in gebruik zijnde kerkhoven een centraal vraagstuk. Of ligt de gemeente in een demografische of economische krimpregio en staat de toekomst van de kerkgebouwen daardoor onder druk.
Herbestemmingsmogelijkheden voor kerkgebouwen in het landelijk gebied stellen daarnaast andere eisen dan herbestemming in een stedelijke context want de economische dynamiek bepaalt ook voor een groot deel het absorptievermogen van leegkomende kerkgebouwen binnen een gemeenschap. Ook het type kerkgebouw bepaalt sterk de toekomstmogelijkheden: betreft het kleinere robuuste Romaanse kerkjes of grote Neogotische kerkgebouwen met meerdere zijbeuken, grote vensters en forse dakoppervlakten. Elke situatie zal anders zijn en stelt andere eisen aan een kerkenvisie en de daarin op te nemen toekomstperspectieven voor de kerkgebouwen.

Graauw, Maria Hemelvaartkerk, foto Marcel Kentin, RCE 2018.

IN DE PRAKTIJK | Sluis

De gemeente Sluis ligt in een demografische krimpregio waar leegstand in de kleine dorpskernen directe gevolgen heeft voor de leefbaarheid. Het creëren van kansen voor leegstaand (religieus) erfgoed in Sluis hangt daarom nauw samen met de levensvatbaarheid van de regio. Binnen het project Kerk, Krimp & Kans (2013-2015) werden kansen en bedreigingen in kaart gebracht, werden speeddates gehouden met ondernemers, bijeenkomsten in kerkgebouwen georganiseerd (zo werd er gekookt door koks uit een aantal befaamde sterrenrestaurants die Sluis rijk is) en werden twee concrete herontwikkelingscasussen nader uitgewerkt. Geconcludeerd werd dat kerkgebouwen op vele manieren inzetbaar zijn om de aantrekkelijkheid van krimpregio's te versterken en daarmee de negatieve spiraal te doorbreken. Inmiddels heeft Sluis een eigen kerkenvisie opgesteld.

Verschillende doelen

Het vooraf duidelijk omschrijven van de opgave helpt bij het bepalen van de wensen: wat kan een kerkenvisie bieden? Het kan verstandig zijn om vooraf opties voor verschillende scenario's te schetsen, inclusief een bijbehorend kostenplaatje. Benoem hierbinnen een aantal speerpunten zoals bijvoorbeeld interieurs, duurzaamheid, het toeristisch/economisch potentieel of de beschermde monumenten. Baken de opdracht indien nodig af. De gemeente Rotterdam telt bijvoorbeeld zo'n 200 kerkgebouwen, waarvan 140 oorspronkelijk als gebedshuis zijn gebouwd. De vraag is hier: moet er één samenhangende visie worden ontwikkeld voor al die kerken of past een aanpak per wijk beter?

En welke criteria kunnen helpen de opgave overzichtelijk te maken? Dergelijke keuzes kunnen soms ook gestuurd worden door een duidelijke opdracht, bijvoorbeeld vanuit de gemeenteraad, die aan het proces ten grondslag ligt.

IN DE PRAKTIJK | Den Haag
Als gevolg van ontstane commotie rondom de dreigende sloop van drie kerkgebouwen, gaf de raad in 2017 het college van B&W in Den Haag de opdracht om specifiek de niet-monumentale kerkgebouwen in kaart te brengen. De kerkenvisie omvat nu 36 kerkgebouwen en 6 moskeeën, allen onbeschermd, nog in eredienst en jonger dan 10 jaar. Het grootste deel van de niet-beschermde kerken in Den Haag huisvest niet-traditionele en vaak niet-Nederlandstalige kerkgenootschappen.

Oog voor het interieur & omgeving

Een kerkenvisie kan niet zonder aandacht voor het in de kerk aanwezige interieur en het roerende religieuze erfgoed. Bij een cultuurhistorisch waardevol interieur worden de herbestemmingsmogelijkheden van een kerk aanzienlijk beperkt. En in het geval van een her- of nevenbestemming zal een nieuwe bestemming gevonden moeten worden voor de religieuze voorwerpen en bijvoorbeeld het monumentale orgel. Ook daar moeten keuzes worden gemaakt: wat bewaren we wel en wat niet? Bij sommige denominaties (zoals Katholiek) vallen religieuze voorwerpen onder het kerkelijk recht met daarbij behorende regels voor omgang bij sloop en herbestemming.
Voor de waardering van deze voorwerpen ontwikkelden Museum Catharijneconvent en Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland in 2011 een handreiking.

Daarnaast is bij veel kerkgebouwen de directe omgeving onderdeel van het kerkcomplex: het kerkgebouw is gelegen op een begraafplaats, de omliggende tuin is mee ontworpen bij het gebouw of de kerk is ingepast in het stedenbouwkundig ontwerp van een wijk. Deze factor omgeving is beïnvloedend bij ontwikkelingen van het kerkgebouw. De adviseurs van de Nederlandse Tuinenstichting kunnen kerkeigenaren of gemeenten helpen bij het opstellen van een verkennende groene cultuurhistorische waardestelling.

IN DE PRAKTIJK | Friesland
De provincie inventariseerde in 2008 alle 770 kerkgebouwen in Friesland (waarvan 346 rijksmonumenten). Per kerkgebouw is informatie verzameld over de bouwkundige staat van het gebouw, het kerkelijk en maatschappelijk draagvlak, de monumentale waarde en het gebruikspotentieel. Het mogelijke neven- en hergebruik van de kerken bleek in Friesland vooral te worden geremd door de aanwezigheid van een kerkhof en een waardevol interieur.

Den Haag, Pastoor van Arskerk, foto Arjan Bronkhorst, 2015.

7

Het gesprek organiseren en aangaan

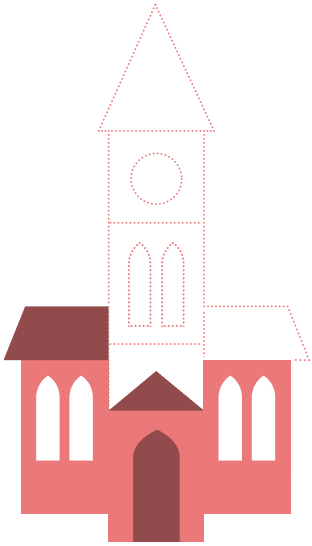

IN DE PRAKTIJK | Bergen op Zoom

Een fusie van parochies gaf in 2005 de aanzet tot een kerkenvisie (2008) in Bergen op Zoom. Bij een terugblik op dat proces werd aangegeven dat het met elkaar in gesprek gaan, gezien werd als de eerste en belangrijkste stap in het proces van een kerkenvisie. Het inventariseren van de kerken en hun interieur, staat van onderhoud etc. vond pas in een latere fase plaats. De gesprekken met de eigenaren en belanghebbenden leverden daarnaast voor de gemeente informatie op die men zelf niet had kunnen achterhalen als men was gestart met inventariseren.

Partijen, perspectieven & belangen

De verschillende groepen die betrokken worden bij het opstellen van een kerkenvisie vallen op hun beurt uiteen in diverse deelgroepen met eigen taken, verantwoordelijkheden, belangen en prioriteiten. Al deze partijen en belangen dienen een gepaste plek in het proces te krijgen omdat ze hoe dan ook een keer ter tafel komen. Is het niet gedurende het proces, dan bij de implementatie van de gewenste resultaten. De praktijk laat daarbij zien dat er bij partijen die zich onvoldoende gehoord voelen weerstand kan ontstaan.

IN DE PRAKTIJK | Mogelijke stakeholders bij het opstellen van een kerkenvisie (in willekeurige volgorde)

Kerken	Gemeente	Erfgoed	Burgers
Eigenaren	Gemeenteraad	Monumentencommissie/ cie. Ruimtelijke kwaliteit	Leden van de kerk
Geloofsgemeenschap	College B&W	Steunpunt monumentenzorg	Omwonenden
Vrijwilligers verbonden aan de kerk	Sociaal-culturele Afdelingen erfgoed, kunst, cultuur, onderwijs, welzijn	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed	Buurtcomités & Wijkraden
Dominee/pastoor/ voorgangers	Ruimtelijke afdelingen (ruimtelijke ontwikkeling, openbare werken, wonen, vastgoed)	Provincie	Vrienden van...
Kerkenraad & Parochiebestuur	Vergunningen, bouw- en woningtoezicht	Erfgoedorganisaties als Erfgoedvereniging Heemschut & het Cuypersgenootschap	
Beheersstichtingen	Programma's zoals leefbaarheid	Lokale Heemkunde verenigingen & historici	
Bisdom / PKN e.a.	Wijkteams		

In hoofdstuk 2 van de handreiking religieus erfgoed voor burgelijke en kerkelijke gemeenten (zie bijlage 2) is meer achtergrondinformatie te vinden over kerkgenootschappen en hun gebouwenbeleid. De religieuze presentie is van duidelijke invloed op de omgang met het gebouw en derhalve bepalend voor belangen.

Leer elkaar kennen

Het is zaak om elkaars perspectieven en belangen als vertrekpunt te nemen bij de start van de dialoog. En om elkaars invalshoeken daarbij te respecteren en te proberen om elkaars problemen op te lossen. Want pas als partijen elkaars problemen proberen op te lossen ontstaat er 'common ground' waarop oplossingen mogelijk zijn. Maar het begint met elkaar te leren kennen. Neem de tijd daarvoor.

IN DE PRAKTIJK | de pilotgemeenten

Bij de opstart van het programma Toekomst religieus Erfgoed anno 2018 zijn zes gemeenten als pilot aan de slag gegaan met het opstellen van een kerkenvisie; Amersfoort, Ooststellingwerf, Oss, Rotterdam, Súdwest-Fryslân en Zaanstad. Het kan helpen om externe begeleiding in te zetten bij het voeren van het gesprek. Door een onafhankelijke deskundige in te schakelen kan soms de dialoog beter aangegaan worden. De huidige zes pilotgemeenten hebben allen een procesbegeleider bij het opstellen van hun kerkenvisie die vooral strategisch meedenkt over de inrichting van de dialoog. Hierbij gaat het om fasering, welke mensen in welke volgorde voor welke gesprekken worden uitgenodigd, hoe je een goede sfeer creëert, op welke locatie gesprekken plaatsvinden etc.

Daarnaast is van belang om elkaar de ruimte te bieden want alleen dan is er manoeuvreerruimte om belangen te laten samenvallen:

- kerkeigenaren kunnen vooraf duidelijkheid bieden over de toekomst van de kerken en wat er mogelijk is, in plaats van aangeven wat niet kan. Kan er gedacht worden in kansen?
- erfgoeddeskundigen kunnen eveneens vooraf aangeven wat wel mogelijk is in plaats van achteraf aangeven wat niet mogelijk is. Waar zit de transformatieruimte?
- de gemeente kan in haar bestemmingsplan en vergunningen de benodigde flexibiliteit opzoeken, in plaats van aangeven welke regels zich verzetten tegen nieuw/ander gebruik.
- burgers, ondernemers en belangenorganisaties kunnen hun creativiteit inzetten om constructief mee te denken over de toekomst van kerkgebouwen, in plaats van 'tegen' elke verandering te zijn.

In veel gevallen zal water bij de wijn gedaan moeten worden en geldt veel meer of men met een oplossing kan leven (instemmen bij consent) dan dat men het met elke oplossing volledig eens kan zijn (instemmen bij consensus). En voor alle partijen geldt dat zij open en nieuwsgierig de dialoog zullen moeten aangaan, want alleen zo kunnen er resultaten worden geboekt.

IN DE PRAKTIJK | Waalwijk

De gemeente Waalwijk heeft in de startfase van het opstellen van een kerkenvisie alle kerkeigenaren uitgenodigd voor een kennismakingsbijeenkomst. Al heel snel ontstond er een prettig gesprek waarbij vooral de kerkeigenaren elkaar onderling vonden: er bleken veel meer raakvlakken dan van tevoren ingeschat.

De pijn van een kerkenvisie

Het opstellen van een kerkenvisie veronderstelt het samen maken van keuzes. Dat klinkt als een rationele aanpak die gevolgd kan worden door het opstellen van staatjes, het formuleren van criteria, het scoren van punten en het toewijzen van functies. Maar zo eenvoudig is het meestal niet. Vrijwel overal zijn er al processen geweest -of nog gaande- waarbij partijen zich buigen over de toekomst van een of meerdere kerkgebouwen. Dat gaat vaak met veel emotie gepaard door wederzijdse verwachtingen en beeldvorming over en weer. Die ervaringen zijn realiteit en daarvoor moet expliciet aandacht zijn bij het opstellen van een kerkenvisie.

Alleen al de aankondiging van het feit dat een kerkenvisie gaat worden opgesteld kan mensen weer oud zeer doen voelen. En de keuzes die in een visie gemaakt gaan worden kunnen -hoe verstandig ook- (opnieuw) tot verdriet of boosheid leiden. Het kan ook zo zijn dat eerder gemaakte keuzes in de praktijk anders uitpakken en daardoor opnieuw onrust veroorzaken. Kortom; geef ruimte aan deze gevoelens, aan die ervaringen. Heb daarmee ook aandacht en zorg voor de partijen én gebouwen die buiten de keuzes vallen.

IN DE PRAKTIJK | Ooststellingwerf
De gemeente Ooststellingwerf heeft gekozen voor een eerste informatiebijeenkomst voor alle kerkbesturen. In het kader van 'Kom eerst maar eens binnen' is heel open het gesprek aangegaan en is verkend of er behoefte is aan een gezamenlijk traject.

IN DE PRAKTIJK | Uden en Oss
Het is een optie om andere aanvullende deskundigheid in te zetten bij bovenstaande gesprekken. Zo wordt bijvoorbeeld in Uden en Oss ervaring opgedaan met ontwerpend onderzoek waarbij ontwerpers de gesprekken van beelden voorzien. Dat kan helpen om een opgave beter te begrijpen of kan een doorkijk geven naar onverwachte mogelijkheden.

Rites de passages

Behalve religie, zijn in een kerkgebouw ook ingrijpende overgangen in mensenlevens beleefd (huwelijk, doop, overlijden); individueel en collectief. Dus in het nadenken over sluiting van een kerk en het geven van een nieuwe toekomst aan het gebouw is aan te bevelen aandacht te geven aan deze religieuze en emotionele herinneringen. Want bij het sluiten van een kerk wordt een streep door het verleden gezet. En dat, terwijl de toekomst vaak nog niet duidelijk is. Herinneringen aan een diepgeworteld verleden laten zich immers niet zomaar wegvagen. De transitie die een kerkgebouw meemaakt, kan dan ook gepaard gaan met een periode van transitie voor betrokkenen. Daarbij kan het helpen om een plek te maken of te behouden waar een gebed of herinnering levend gehouden kan worden (een stilteplek of een kapel waar kaarsjes aangestoken kunnen worden). Ook het meenemen en opnieuw toegankelijk maken van religieuze voorwerpen kan helpen (kruisen, beelden etc). En tenslotte kan er aandacht zijn voor de rituele handelingen, de rites de passage, waarmee de oude situatie wordt afgesloten en de nieuwe werkelijkheid wordt aangevangen.

IN DE PRAKTIJK | Deventer
Drie kerkgemeenschappen zijn opgegaan in één nieuwe gemeenschap. In hetzelfde weekend hebben alle drie de geloofsgemeenschappen hun laatste dienst in hun eigen kerk gehouden en ter afsluiting symbolisch de deur gesloten. Een week later werd de nieuwe fase gemarkeerd door een gezamenlijke openluchtdienst en een tocht naar de nieuwe gemeenschappelijke kerk. Met het samen omdraaien van de sleutel van de entreedeur werd de nieuwe kerk officieel geopend. Omdat de nieuwe kerk een van de drie bestaande kerken was, werden religieuze voorwerpen uit de twee andere kerken een prominente plaats gegeven in de nieuwe kerk.

8

Vertrouwen, openheid & openbaarheid

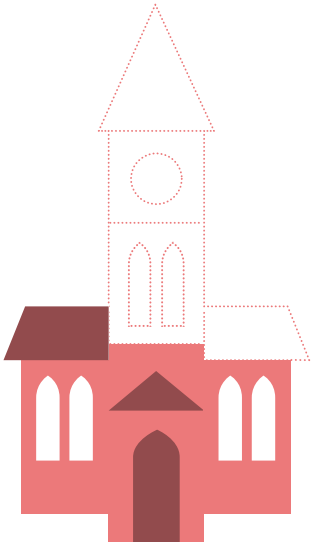

Openheid en vertrouwen

Communicatie is een essentieel aspect in het proces van een kerkenvisie. Het opbouwen van onderling vertrouwen is daarbij zonder twijfel een tijdrovend proces, maar ook een onmisbare voorwaarde voor het slagen van een kerkenvisie. De openheid die daarvoor nodig is vraagt paradoxaal genoeg tegelijkertijd om een grote mate van vertrouwelijkheid.

IN DE PRAKTIJK | Kampen

In een reflectie gaf de gemeente aan hoe sensitief het proces was en is ingericht van een gezamenlijke bijeenkomst met de kerkelijke partijen. "De beste manier om het gesprek aan te gaan leek ons om gewoon maar een gesprek te organiseren, voorbereid door een klein werkgroepje vanuit de kerken in Kampen." Die werkgroep bestond uit een aantal sleutelfiguren met veel contacten en een brede blik. Alle kerkbesturen werden hiervoor uitgenodigd, ook diegenen zonder kerkgebouw. >>

Het gesprek zelf verliep heel bijzonder, veel aanwezigen hebben het als indrukwekkend ervaren. Alleen al de brede opkomst was blijkbaar uniek. Nooit zaten vertegenwoordigers van de meer traditionele kerken samen in een ruimte met baptisten, leger des heils, jehova getuigen etc. Belangrijk was dat de burgemeester het gesprek voorzat. Hij geniet veel vertrouwen onder eigenlijk alle partijen in Kampen. De impact van de bijeenkomst was voor een groot deel ook te danken aan drie mensen die vertelden hoe het er met hun kerk voorstond en dat op een heel open en kwetsbare manier deden.

Een punt van aandacht is de verslaglegging. Gemeenten zijn gehouden aan regels over openbaarheid van gegevens en het is goed hier voorafgaand over na te denken en te bespreken hoe men om wenst te gaan met het delen van vertrouwelijke informatie.

Openheid & openbaarheid

Met inachtneming van de vertrouwelijkheid, dient er gedurende het proces echter ook oog te zijn voor het feit dat partijen tijdig naar buiten toe duidelijkheid bieden over de beoogde toekomst van betreffende kerkgebouwen. Ze zullen moeten leren omgaan met dit spanningsveld. Wanneer vertel je zaken wel en wanneer niet? Welke argumenten werken wel en welke niet? Bij elke bespreking tussen gemeente en kerkeigenaren zou dan ook communicatie op de agenda moeten staan.
Wanneer een besluit in goed overleg is genomen, is het zaak om hiermee in de openbaarheid te treden. Wil een kerkenvisie ook buiten de vergadertafel succesvol zijn, dan dient voor de buitenwereld zichtbaar te zijn welke partijen zich publiekelijk committeren aan de keuzes en wat de toekomstverwachtingen zijn van de verschillende kerkgebouwen.

IN DE PRAKTIJK | Deventer

Als resultaat van de 'Lokale Agenda Religieus Erfgoed Deventer' (2010-2013) werd vanuit de gemeente de dialoog gezocht met de kerkbesturen. De gemeente ging in gesprek met de kerkgenootschappen om erachter te komen waar er problemen lagen. De ervaring leerde hier dat je zeker wel drie gesprekken nodig hebt om elkaars taal te leren spreken. De agenda omvatte alle 23 kerkgebouwen in Deventer en richtte zich op het vergroten van de bewustwording en het verduidelijken van de rol van gemeente, eigenaren en investeerders. Een grote verdienste van het visiedocument is dat de gemeente nu ook door de kerkeigenaren als een vanzelfsprekende gesprekspartner zien wordt.

9

De inventarisatie

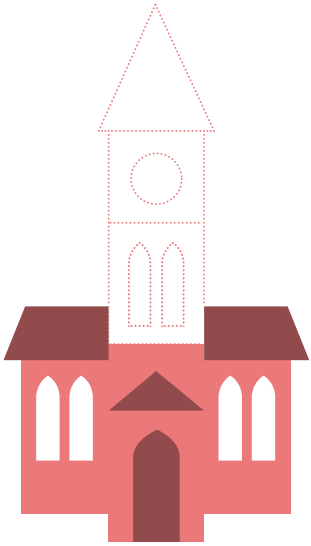

Doel en middel

Voor het opstellen van een kerkenvisie is onvermijdelijk dat gegevens worden geïnventariseerd. De valkuil is echter dat de inventarisatie 'het doel' wordt en niet 'het middel' is om het gesprek te ondersteunen. Zoals hiervoor op verschillende plekken is aangegeven, vormt het aangaan van de dialoog de kern van de kerkenvisie; het verzamelen van data is ondersteunend hieraan. Hieronder enkele data die nuttig kunnen zijn om geïnventariseerd te worden, waarbij afhankelijk van het gestelde doel van de kerkenvisie ook bepaald moet worden welke data noodzakelijk is om te verzamelen, en welke data minder relevant is.

Veel is al beschikbaar

Het is goed om te weten dat veel data over kerkgebouwen al beschikbaar is, bijvoorbeeld via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maar ook bij sommige provincies en gemeenten. Daarnaast zijn er instrumenten zoals de Vitaliteitsscan die de vitaliteit van een geloofsgemeenschap in beeld kan brengen, en zijn er handreikingen die behulpzaam kunnen zijn bij het verzamelen en interpreteren van data (zie bijlage 2). De 'tools' zijn ook beschikbaar via www.toekomstreligieuserfgoed.nl.

Netwerk & commitment
- Stakeholders in beeld brengen
- Bepalen van eigen rol en verantwoordelijkheid in de opgave
- In kaart brengen van de verschillende belangen
- In kaart brengen van het bestuurlijk commitment van de verschillende partijen
- Denominaties van de geloofsgemeenschappen

Basisgegevens over de gebouwen
- Bouwperiode en architect
- Gebruiker(s) en wettelijke eigenaar
- Adresgegevens
- Cultuurhistorische waardering
- Monumentenstatus
- Huidig gebruik
- Toekomstperspectief

De vitaliteit van de geloofsgemeenschap
- Aantal leden van de kerk
- Kerkbezoek
- Kerkgebruik voor andere doeleinden
- Toekomstverwachting
- In kaart brengen van de opgave voor de kerken (voor de komende vijf jaar)
- In kaart brengen behoefte nieuwe geloofsgemeenschappen

Gebouwaspecten
- Bouwtechnische staat
- Instandhoudingsbehoefte
- Restauratie en evt. achterstand
- Energielasten
- Aanwezigheid bijgebouwen, keuken, toilet
- Capaciteit van de ruimte
- Aantal zitplaatsen
- Opdeelbaarheid ruimte voor multifunctioneel gebruik
- Waardevol interieur
- Aanwezigheid monumentaal orgel
- Aanwezigheid onroerende interieuronderdelen (vaste kerkbanken)
- Aanwezigheid roerende interieuronderdelen (kroonluchters)
- Aanwezigheid pastorie

Sociaal-maatschappelijke factoren
- Behoeften en kansen in de wijk
- Bevolkingssamenstelling in de wijk: afkomst, inkomen, leeftijd etc.
- Betrokkenheid omwonenden bij kerk
- Toeristisch potentieel
- Aantal actieve vrijwilligers
- Lokale bestuurskracht

Locatieaspecten
- Kadastergegevens: perceel en beperkingen
- Nabijheid basisvoorzieningen: winkels, diensten, detailhandel etc.
- Ruimtelijke en stedenbouwkundige situering
- Ligging in beschermd stads- of dorpsgezicht
- Parkeergelegenheid
- Bereikbaarheid met openbaar vervoer
- Mogelijkheid bijbouwen of verkleinen
- Aanwezigheid kerkhof en eventuele lopende grafrechten
- Eigendom van de toren

Ruimtelijk-economische ontwikkeling
- In kaart brengen van de potentiële markt
- Opgave en rol koppelen aan grotere opgave binnen gemeente of regio

Relevante wet- en regelgeving
- Bestemmingsplan
- Omgevings- of Structuurvisie
- Vergunningen
- Beeldkwaliteitsplan

10

Waardering en weging

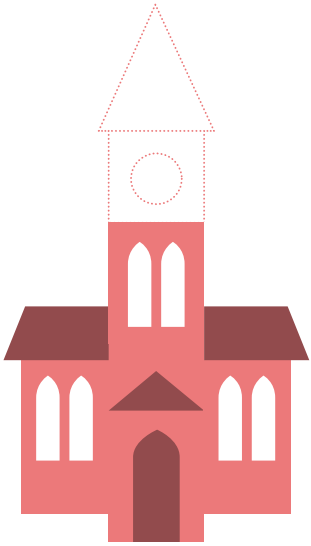

Waardering

Het is niet eenvoudig om in gezamenlijkheid tot een waardering van de kerkgebouwen te komen; gevolgd door een weging die moet leiden tot principieel richtinggevende uitspraken.
De waardering wordt veelal ingegeven door een optelsom van de verschillende belangen en waarden die aan de gebouwen worden gehecht. Het kan redelijkerwijs schematisch worden aangepakt waarbij bepaalde scores worden afgesproken voor bepaalde criteria.

IN DE PRAKTIJK | Heerlen
Het 'Dekenaal Kerkenplan' (2013) biedt een integrale scan van alle 40 katholieke kerkgebouwen in het dekenaat Heerlen, gevat in acht geografische clusters. Het uitgebreide afwegingskader per kerk omvat de volgende factoren, aangegeven in een kleurenschema van ++ naar -- : gebruik, status, toestand, sociale context, functionaliteit en 'transformationele flexibiliteit'. Heerlen kiest bewust voor diversiteit en de kernkwaliteiten van het gebied.

Weging

De weging is uiteindelijk een zaak die veel verder gaat dan alleen de optelsom van belangen en scores van waarden. Beleidsmatige uitspraken, de verwachte vitaliteit van een geloofsgemeenschap of de economische kansrijkheid voor specifieke gebouwen of gebieden kan hier minstens zo bepalend zijn als bijvoorbeeld de cultuurhistorische waarde van een kerkgebouw. Ook het moment van weging in een proces kan verschillen.

IN DE PRAKTIJK | Noord-Brabant

Het provinciale beleidskader voor erfgoed van Noord-Brabant (2016-2020) onderscheid drie categorieën die bepalen in welke mate de provincie betrokkenheid toont voor het betreffende erfgoed. Leidend daarbij is 'het verhaal van Brabant'. Gebouwen/complexen worden beoordeeld of en in welke mate zij bijdragen aan het tastbaar houden van dat verhaal. Objecten kunnen dan een waardering krijgen als: must (uniek en onmisbaar), need (relevant maar uitwisselbaar) en nice (minder relevant, met wens tot ondersteuning).

IN DE PRAKTIJK | Bergen op Zoom

De wensen van de wijkbewoners zijn leidend in Bergen op Zoom. De gebruiker gaat voor het gebouw. Gebruik staat daarmee bovenaan de lijst in het maken van een afweging tussen behoud, herbestemming of sloop. Zo werd oorspronkelijk op basis van geografische spreiding een keuze gemaakt voor twee kerkgebouwen die behouden zouden blijven voor de eredienst. In de praktijk bleek het hart van de bewoners echter bij twee andere kerken te liggen die zich op nog geen kilometer afstand van elkaar bevonden. Die wens vormde vervolgens het uitgangspunt van handelen en met vereende krachten slaagde men in het behoud van deze twee gebouwen: met geld van het rijk, de provincie en de gemeente werden de kerkgebouwen gerestaureerd en op zondagochtend gingen kerkgangers zelfs carpoolend naar de kerk.

Tenslotte, het is in bouwsteen 1 al aan de orde gekomen, kan er ook voor gekozen worden om niet zozeer objecten te scoren en te waarderen, maar procedures met elkaar af te spreken over wie, wanneer met elkaar in contact treedt en wat men dan van elkaar kan verwachten. De waardering en verkenning van mogelijkheden blijft dan overeind staan, maar de weging van gebouwen is vervangen door afspraken rondom 'hoe te handelen'.

IN DE PRAKTIJK | Deventer

In 2015 stelde de Deventer gemeenteraad een principelijn vast voor de omgang met vragen vanuit (potentiële) eigenaren. Afgesproken werd dat de gemeente kerkgenootschappen ondersteunt als zij zich melden met een vraag of initiatief. De gemeente voert dan het gesprek, legt waar mogelijk verbindingen met andere partijen en kan ondersteunen bij de programmering van een kerkgebouw. De gemeente heeft daarbij op voorhand echter geen prioritering vastgesteld voor het behoud en/of gebruik van de kerkgebouwen die Deventer rijk is. Per raadsbesluit is daarvoor vastgelegd dat de 'wereld' daarvoor teveel in beweging is. Maatwerk is dus de sleutel.

11

Draagvlak

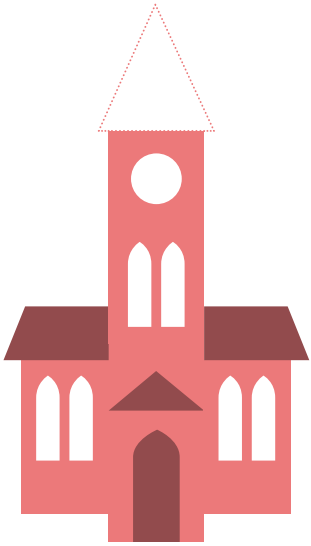

Elke partij die betrokken is bij het opstellen van een kerkenvisie heeft van doen met een achterban. Dat 'interne proces' bij elk van de betrokken partijen kan minstens zo complex en tijdrovend zijn als de samenwerking met anderen 'van buiten'. Hieronder een aantal aangrijpingspunten.

Binnen een gemeente

Een belangrijke vereiste om vanuit een gemeente met een kerkenvisie aan de slag te kunnen gaan is breed politiek bestuurlijk draagvlak waarbij niet alleen het commitment van B&W van belang is, maar ook betrokkenheid van de gemeenteraad. Daarnaast moeten binnen een gemeente verschillende afdelingen, projecten of teams afstemmen of samenwerken. Immers:, al snel zal niet alleen de erfgoedafdeling betrokken zijn, maar ook de afdeling wonen, openbare ruimte, economische zaken, vergunningen, sociale zaken, het wijkteam etc.

Binnen een geloofsgemeenschap

Binnen een kerkelijke gemeente of parochie bestaan eveneens verschillende gremia met elk hun eigen beslissingsbevoegdheid, werkwijze en achterban. Te denken valt hier aan kerkbestuurders, al dan niet met een eigen beheersstichting, kerkleden, diverse vrijwilligersgroepen en hogere kerkvertegenwoordigers zoals bisdommen, kerkenraden of classicale vergaderingen.

Bij burgers

Burgers zijn soms georganiseerd in buurtcomités of coöperaties. Een terugkerend punt van aandacht voor de deelnemers aan het gesprek over de kerkenvisie vormt de mandaatstelling. Spreekt men nog namens 'de groep'. Daarbij geldt bovendien dat er zorg moet zijn voor de zwijgende meerderheid die, indien niet gehoord, op een later moment in het proces van zich kan laten horen.

Erfgoedorganisaties

De inbreng van het erfgoedbelang kent ook vele gezichten. Enerzijds verbonden aan overheden (rijk, provincie of gemeente) die soms ook nog andere agenda's en (vastgoed) belangen in het oog moeten houden. Anderzijds monumentencommissies, lokale heemkundige verenigingen en particuliere belangenvertegenwoordigers zoals Heemschut of het Cuypersgenootschap. Ook hier geldt dat afstemming tussen de verschillende inbrenglevers, en afstemming met de verschillende achterbannen van belang is.

Borger, Cultuurpodium Van Slag, foto Wouter van der Sar, RCE 2015

12

Borging en monitoring

Om te voorkomen dat de kerkenvisie een dode letter wordt, is het verstandig om de gezamenlijke besluiten en afspraken te verankeren. Die verankering kan plaats vinden in beleid, in werkafspraken en in het vormgeven van concrete functies.

Borging & monitoring in beleid:

De opbrengsten van een kerkenvisie kunnen een plek krijgen in bijvoorbeeld de gemeentelijke omgevingsvisie, het evenementenbeleid of het erfgoedbeleid. Ook kunnen de resultaten geïntegreerd worden in gemeentelijk instrumentarium zoals bestemmingsplannen of verordeningen.
Daarnaast kan een kerkenvisie als onderdeel van een groter visievormingstraject worden meegenomen, zoals een leefbaarheidsvisie.

Borging & monitoring in werkafspraken:

De opbrengsten van een kerkenvisie kunnen resulteren in werkafspraken. Zo kan worden afgesproken om nieuwe of vrijvallende functies in eerste instantie te sturen naar leegkomende kerkgebouwen. Een andere mogelijkheid is om een vaste overlegstructuur met elkaar af te spreken (een zogenaamd kerkenoverleg) voor interne en/of externe partijen.

IN DE PRAKTIJK | Den Haag

Na het vrijkomen van een kerkgebouw werkt de gemeente Den Haag in overleg met de eigenaar bij het in onbruik raken van een kerkgebouw met de zogenaamde 2x2 jaar procesafspraak. Binnen een totale termijn van 4 jaar wordt de eerste twee jaar gezocht naar een andere religieuze invulling voor het gebouw. Lukt dat niet dan wordt vervolgens twee jaar gekeken naar een mogelijke andersoortige functie, met daaraan gekoppeld de mogelijkheid voor een bestemmingsverruiming. Na de periode van 2x2 jaar wordt sloop of nieuwbouw een optie. Als onderdeel van de kerkenvisie van 2018 is besloten deze procesafspraak aan te passen en uit te breiden: bij onttrekking aan de eredienst wordt ook een onderzoek naar de bruikbaarheid van het gebouw ingesteld, waarbij stakeholders en omwonenden aan de voorkant van het proces van nadenken over de toekomst van het gebouw betrokken worden.

Borging & monitoring in functies

Verschillende gemeenten zoals Utrecht en Deventer kiezen welbewust voor een loketfunctie van de afdeling erfgoed waar partijen terecht kunnen met vragen over kerkgebouwen en van waaruit vervolgens acties kunnen worden ondernomen. Ook is voorstelbaar om binnen of buiten de organisatie een kerkenambassadeur (vast aanspreekpunt, makelaar vraag & aanbod) te benoemen. Zo kent de provincie Zuid-Holland een extern ingehuurde 'aanjager' voor (her)gebruik van religieus erfgoed en de provincie Noord-Holland een 'herbestemmingsloods'. Ook kan aan een kerkenvisie een totaalpakket aan rollen worden gekoppeld zoals het voorbeeld van Deventer hieronder laat zien. Duidelijk is in ieder geval dat het hebben van een kerkenvisie pas het begin is van een proces van uitvoering.

IN DE PRAKTIJK | Deventer

In de Lokale Agenda Religieus Erfgoed onderscheidt de gemeente Deventer de volgende rollen voor zichzelf:

- *Ruimte bieden (via bestemmingsplannen; ondernemerschap stimuleren)*
- *Regisseren (sturen op nieuwbouw cq programma sturen naar kerkgebouwen; eisen stellen bij subsidies; regie voeren op een project)*
- *Inspireren (in het eigen vastgoed goed ondernemerschap en rentmeesterschap tonen; als huurder de voorkeur geven aan erfgoedlocaties)*
- *Middelen verzorgen (subsidies inzetten om neven-of herbestemming te stimuleren)*
- *Verbinden (begeleiden van initiatiefnemers; vraag & aanbod matchen; aanspreekpunt inrichten)*
- *Bespreken en adviseren (gesprekspartner zijn én blijven)*
- *Agenderen (de problematiek, de ambities en de agenda van kerken agenderen binnen de eigen organisatie en de agenda van derden).*

IN DE PRAKTIJK | 's-Hertogenbosch

In de gemeente Den Bosch maakt de gemeente 1-op-1 afspraken met de plaatselijke parochies in de wetenschap dat de gemeente een zogenaamd herbestemmingsteam klaar heeft staan dat het toekomstig gebruik van een kerkgebouw kan stroomlijnen en versnellen.

Vught, Ontmoetingscentrum DePetrus, foto Jeroen Pulles

Bijlagen

13. Bijlage: *Scheiding Kerk en Staat*

Uit 'handreiking religieus erfgoed burgelijke en kerkelijke gemeenten (2008)'

1.2 Kerk op de scheiding, religieus erfgoed en de relatie tussen kerk en overheid

dr. Frank Petter, theoloog en burgemeester van Woudrichem

Raadzaal in het koor van de kerk te Beets (NH). Eeuwenlang hielden de bestuurders van Beets hun vergaderingen in het koor van de kerk. Op de benedenverdieping was de dorpsschool gehuisvest.

Over het algemeen delen wetgeleerden de opvatting dat er in Nederland geen *strikte* scheiding van kerk en staat is, alsof de overheid zich volstrekt afzijdig zou houden van de kerk. Het artikel betreffende de scheiding van kerk en staat heeft vooral betrekking op de gelijkwaardige positie van de verschillende kerkgenootschappen. Sinds de Bataafse revolutie (1795) is de overheid zich meer en meer terug gaan trekken uit kerkelijke aangelegenheden en discussies en is ook afscheid genomen van de publieke, door de staat bevoorrechte kerk. Er is als het ware een hek om het kerkelijk domein geplaatst waarbinnen de verschillende genootschappen vrij zijn om hun eigen organisatie in te richten. De scheiding van kerk en staat lijkt vooral een uitdrukking te zijn van dat wat het eigen domein van overheid en religie lijkt te zijn. In toenemende mate blijkt nu echter dat dit niet voldoende is. Vooral in de discussie rond de zogenaamde 'nieuwe religies' valt op dat de overheid zich niet kan beperken tot het wijzen op deze scheidslijn en ook wordt steeds meer duidelijk dat de geïnstitutionaliseerde religie zich niet laat terugdringen tot het privé-domein. Kortom: de scheiding van kerk en staat volstaat waar het gaat om het benadrukken van de principiële gelijkwaardigheid van kerken en godsdiensten, maar niet waar het betrekking heeft op de relatie tussen de samenleving en de religie. Dit alles speelt mee in de hedendaagse discussie over het behoud van het religieus erfgoed.

In dit artikel wil ik laten zien dat het kerkgebouw kan worden opgevat als metafoor voor de – hierboven beschreven – problematisch geworden scheiding tussen kerk en staat. Tegelijkertijd blijkt juist het kerkgebouw nieuwe mogelijkheden te bieden om de relatie tussen samenleving en religie opnieuw en vanuit een andere invalshoek te bekijken.

Scheiding van kerk en staat

Is het legitiem als kerkgenootschappen de overheid te hulp roepen met het oog op de restauratie van hun kerkgebouwen? Mag de overheid een beroep doen op de kerk als er met de instandhouding van het religieus erfgoed een maatschappelijk belang gediend lijkt? Heel vaak loopt de beantwoording van deze vragen vast in de veronderstelling dat de scheiding van kerk en staat zoiets onmogelijk maakt en misschien zelfs wel verbiedt. Over en weer ontstaat vervolgens een vertekend beeld van de eigenlijke intenties. De kerk heeft last van zendingsdrang en wil zich kostte wat het kost handhaven en de overheid mag zich wel bemoeien met de instandhouding van de buitenkant, maar moet zich zeker niet bemoeien met wat er in de sacrale ruimte mag en kan. Vervolgens zijn beide partijen teleurgesteld en verdwijnt het religieus erfgoed in een kloof die begonnen is als een scheiding.

Maar wat wordt er eigenlijk bedoeld met de scheiding van kerk en staat? Met welk doel is het artikel dat hierover gaat in de grondwet gekomen? Nog belangrijker is de vraag: is er door de scheiding van kerk en staat geen samenwerking mogelijk tussen kerk en overheid met het oog op het religieus erfgoed?

In de Nederlandse grondwet (art. 6) is de scheiding tussen kerk en staat als volgt geformuleerd:
1 Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.
2 De wet kan ter zake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.

Secularisatie

De specifieke interpretatie van de scheiding van kerk en staat, waardoor het religieus erfgoed veronachtzaamd dreigt te worden, is ontstaan onder de druk van wat we hier maar kortheidshalve de secularisatiethese noemen. De algemene opvatting is dat secularisatie ten koste gaat van de religie en dat de moderne cultuur uiteindelijk het resultaat is van deze strijd. Hierbij wordt de relatie tussen samenleving en de geïnstitutionaliseerde religie inzet van een strijd waarin kerkelijke belangen als strijdig gelden met de belangen van de moderne mens en de moderne samenleving. Secularisatie betekent dan voor de één ontkerkelijking en een betreurenswaardig verval van christelijke waarden en normen. Voor de ander betekent secularisatie vrijheid en mondigheid, verlossing van kerkelijke benauwdheid, wat dan vervolgens wordt toegejuicht.

Intussen is wel duidelijk geworden dat kerkelijkheid en religiositeit niet hetzelfde zijn. Bovendien blijkt de samenleving religieuzer dan men ooit had kunnen vermoeden. Doordat de scheiding van kerk en staat vanuit het paradigma van de secularisatiethese geïnterpreteerd wordt, ontstaat er een vertekend perspectief bij het beoordelen van de betekenis van kerkgebouwen. Het verdwijnen van 'godsdienstige symbolen en instituties' (een veelgebruikte definitie van secularisatie) hoeft immers niet te betekenen dat daarmee ook de betekenis en waarde van het religieus erfgoed verdwijnen. Kerkverlating is een sociologisch verklaarbaar verschijnsel dat op zich niets zegt over de maatschappelijke waarde van kerkgebouwen, kloosters, synagogen, tempels en moskeeën. Fixatie op secularisatie heeft een blinde vlek doen ontstaan, waardoor het zicht op de betekenis en waarde van het religieus erfgoed ernstig vertroebeld is geraakt. Het is belangrijk dat we ons daar binnen de Nederlandse context goed bewust van zijn en dat we de religieuze betekenis van kerken en kloosters in de publieke ruimte naar waarde schatten.

De kerk

Tot diep in de tijd van middeleeuwen en reformatie was het kerkgebouw een onderdeel van de publieke ruimte. De kerk was 'zomaar een dak boven wat hoofden' en dat letterlijk: het kerkgebouw vormde het hart van de samenleving, stond op de kruispunten van de stad en het leven. Het was een plaats waar mensen elkaar ontmoetten en dat niet alleen op zondag en niet alleen om God te aanbidden, maar vooral ook doordeweeks, omdat het een plaats was die er altijd was en bovendien bescherming bood tegen weer en wind.

Pas in de 19e eeuw kreeg de kerk vooral een bestemming als verenigingsgebouw. Met kerkgenootschappen konden bepaalde bevolkingsgroepen zich identificeren en bovendien stelden deze hen in staat te emanciperen. Denk aan het 'rijke Roomsche leven' en het ontstaan van de Gereformeerde kerken van de 'kleine luyden'. Het verenigingskarakter heeft lange tijd een positieve invloed gehad op het ledental van de kerk en maakte ook dat de samenleving doordesemd raakte met het christelijk gedachtegoed. Pas in de jaren zestig van de vorige eeuw werd deelname aan de vereniging van de kerk minder

vanzelfsprekend. Onder invloed van globalisering en individualisering betekenden en betekenen religiositeit en kerkelijkheid echter niet altijd meer hetzelfde. Het kerkgebouw – als verenigingsgebouw – raakt steeds meer geïsoleerd van de samenleving en van de publieke ruimte. De verzuiling heeft hierop een versterkend effect gehad. Allerlei praktische omstandigheden doen definitief de kerkdeur dicht: hufterigheid en vandalisme, het afnemend aantal vrijwilligers dat de kerk kan opendoen en beheren.
Intussen blijft het kerkgebouw ruimtelijk en stedenbouwkundig wél een gekwalificeerd deel van de publieke ruimte. Menig dorp is niet te denken zonder de kerktoren als centraal punt in de skyline. De pleinen van de grote steden met hun terrasjes en winkels zijn ondenkbaar zonder het silhouet van de kerk. Menig winkelcentrum staat ingebouwd tussen markante kerkgebouwen als begin- en eindpunt en als punt van oriëntatie. Dat de kerkgemeenschappen zich daarvan nooit goed bewust zijn komt waarschijnlijk omdat men in kerk en theologie vooral 'van binnen naar buiten' denkt. In missionaire of overlevingsstrategieën, in goede of slechte tijden, altijd is de beweging centrifugaal en nooit centripetaal. De kerk had en heeft altijd een 'woord voor de wereld' en bewust of onbewust is deze verkondiging altijd vanuit een bepaalde kern een bepaald centrum gedacht. Zelfs de meest geseculariseerde kerkmodellen dragen een soort vooronderstelling in zich dat de wereld op de kerk zit te wachten, niet zonder de kerk kan. Zou men in theologische en oecumenische modellen meer 'van buiten naar binnen' denken, dan zou men begrijpen waarom kerken belang hebben bij het in stand houden van het erfgoed.

De overheid

Het is zeker niet zo dat de overheid nooit bemoeienis heeft met de religie. Stilzwijgend ging de overheid er echter van uit dat het religieuze vooral beperkt zou blijven tot het privé-domein en nauwelijks nog invloed zou hebben in het publieke domein. In de tweede helft van de vorige eeuw lag bovendien een afname van de godsdienstigheid in het verschiet waardoor het belang van de godsdienst leek af te nemen. Intussen blijkt het religieuze niet van voorbijgaande aard, maar op een bepaalde manier zelfs zeer vitaal. De grenzen tussen het profane en sacrale verdwijnen wel, maar dat betekent niet dat daarmee ook de religie verdwijnt.
In een artikel gepubliceerd door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid [1] pleit de theoloog Erik Borgman zelfs voor een 'omgekeerde doorbraak' van de politiek en het publieke bestuur naar de religie: 'niet om de publieke ruimte te deseculariseren en de samenleving te religioniseren, maar om (1) de feitelijke aanwezigheid van 'waarde- en geloofsoordelen' in de samenleving waar te nemen, als (2) van groot belang voor het maatschappelijk gedrag van mensen en hun onderlinge sociale verkeer en als (3) evenzeer van groot belang voor het vrije en allen omvattende maatschappelijk debat dat de kern is van een democratische samenleving.'

Tot voor kort werden kerkgebouwen door de overheid puur beoordeeld op hun cultuurhistorische waarde, tegenwoordig heeft men – bijvoorbeeld in kringen van de RACM – ook oog gekregen voor het gebouw als onderdeel van een 'ensemble', een geheel waarbij ook stedenbouwkundige en sociologische waarden een rol spelen en misschien ook de symbolische waarden van het kerkgebouw zelf. Veel omwonenden hebben, al dan niet de kerk verlaten, vaak toch ook nog wel een persoonlijke band met het gebouw. In de discussie over de kwalitatieve invulling van de publieke ruimte, in de strijd tegen verloedering en verwaarlozing, krijgt het religieus erfgoed een nieuwe betekenis. Bestuurders maar ook volksvertegenwoordigers krijgen steeds vaker verzoeken om in de bres te springen voor een kerk of klooster. En deze vragen komen zeker niet altijd vanuit de kerken, maar in toenemende mate ook vanuit burgerlijke initiatieven die geheel los staan van een geïnstitutionaliseerde geloofsgemeenschap. Vaak is er in geval van herstructurering of sanering te laat en onvoldoende contact geweest met deze groepen, hetgeen dan felle protesten en lang slepende procedures tot gevolg kan hebben. Omdat het kerkgebouw in toenemende mate weer onderdeel gaat worden van de publieke ruimte, heeft de overheid een taak te vervullen. Het is daarom van belang dat er lokaal, regionaal en landelijk geïnventariseerd gaat worden en gewerkt aan een allesomvattend plan om het religieus erfgoed de plaats te geven in de samenleving die het verdient.

Kerk en overheid

Kerk en overheid kunnen elkaar een dienst bewijzen als er tijdig en op een constructieve manier wordt samengewerkt met het oog op het religieus erfgoed. De verschillende burgerinitiatieven moeten hierbij als betekenisvol worden betrokken. Van de overheid mag worden gevraagd dat zij oog heeft voor de buitengewone betekenis van het gebouw, ook als de rekensommen gemaakt worden en de projectontwikkelaars aan tafel gevraagd.

IN DE PRAKTIJK

Uit de eindrapportage Lokale Agenda Religieus Erfgoed Deventer (2013)

Gemeente en kerkgemeenschappen spreken (...) vaak niet dezelfde taal. Het zijn twee werelden met sterk uiteenlopende belangen en denkbeelden. Van oudsher bestaat er een strikte scheiding tussen kerk en staat. Er is dan ook geen vanzelfsprekende vertrouwensrelatie. Vanuit die context is nog steeds zichtbaar dat de gemeente voor veel kerkbesturen geen logische gesprekspartner is om mee te denken over de toekomst. (...) De gemeente ziet kerkgemeenschappen nog te weinig als een maatschappelijk partner. Ondanks de van oudsher logische rol in het sociale domein worden kerkgemeenschappen niet geschaard onder de maatschappelijke partijen die voor beleidsvorming en -implementatie worden uitgenodigd. Ook maken kerkgebouwen nog geen onderdeel uit van het accommodatiebeleid, hoewel steeds meer kerken zich vanwege multifunctioneel gebruik op die markt gaan begeven. (...) Ondanks een zeker wantrouwen of verbazing bleek een gesprek in het kader van de herbestemmingsagenda tussen de gemeente en de kerkeigenaren in alle gevallen mogelijk. Opvallend was dat men vrij open was over de financiële positie, de kerkelijke functie en de worsteling met de toekomst en de exploitatie van de gebouwen.

6.1 Stappenplan toekomstbepaling religieus erfgoed

ir. Gertjan van der Harst,
dr. ir. Kees Doevendans,
drs. Lydia Jongmans,
drs. Brigitte Linskens

Inleiding

De rol van de gemeente zal in principe terughoudend zijn, tenzij religieus erfgoed zoals een kerkgebouw na een zorgvuldige analyse gewaardeerd wordt als van algemeen belang. Tot het domein van de gemeentelijke overheid behoren veel, ook voor het aandachtsveld van het religieus erfgoed relevante zorgen en taken: architectuurbeleid, cultuurhistorie, monumentenbeleid, openbare ruimte, huisvesting openbare functies, behoud stedenbouwkundige vormgeving, bevorderen sociaal kapitaal van buurt en wijk (maatschappelijke ontwikkeling), toerisme, city marketing et cetera .
De gemeente handelt hierbij vanuit diverse rollen: ze is regulerend, faciliterend, desnoods sanctionerend.
In het verband van deze handreiking is het streven al deze rollen samen te vatten tot een pro-actieve houding.

Na zorgvuldige afweging van belangen kan de gemeente zich inzetten voor behoud van religieus erfgoed in het altijd met respect voor de in Nederland geldende relatie kerk – overheid. Gezien de grote instandhoudingsproblematiek van het religieuze erfgoed kan het echter geen kwaad de grenzen daarvan te verkennen. De kerken en de overheid, in casu de samenleving in het algemeen, hebben namelijk overeenkomende doelen:

- voor de overheid het behoud van waardevol religieus erfgoed
- voor de kerken de ondersteuning bij het instandhouden van dat erfgoed

De toekomstbepaling van religieus onroerend erfgoed betreft een breed veld met in voorkomende gevallen veel gebouwen en actoren. De mogelijke problemen en oplossingen daarvoor zijn veelvoudig en divers. Ze vragen om de inzet van meerdere vakinhoudelijke disciplines binnen een gemeente. Elk van de oplossingen op zich (bijvoorbeeld herbestemming) kan al min of meer complex zijn en een eigen bijpassend, meer specifiek stappenplan vergen.
Het stappenplan in dit hoofdstuk geeft een ideale situatie weer. In de praktijk kan het vanwege bijzondere omstandigheden voorkomen dat bepaalde latere stappen noodgedwongen juist eerst moeten worden gezet. Dit zal het geval zijn als religieus erfgoed van hoge waarde ineens dreigt te verdwijnen door sloop, of zal worden aangetast door een niet-passende herbestemming.
Bij dit stappenplan zij ook verwezen naar de achtergrondinformatie in eerdere hoofdstukken.

De 7 stappen

1 – Inventarisatie

2 – Draagvlak

3 – Potenties

4 – Doelstellingen

5 – Instrumentatie

6 – Beheer

7 – Evaluatie

1 – Inventarisatie

Formuleer een probleemstelling en benoem de urgentie tot behoud van religieus erfgoed:

- definitie: wat is onroerend religieus erfgoed; afgrenzing van de verzameling (zie 1.1)

De gebouwen

- kwantitatieve inventarisatie gebouwenbestand: hoeveelheden en getallen, ligging, spreiding, status (zie 1.2)
- kwalitatieve inventarisatie: beschrijvingen en

De kerkgenootschappen

- inventariseer welke kerkgenootschappen, kloosterordes, congregaties (en eventueel zorg- en onderwijsinstellingen) in het geding zijn
- vraag naar eigen kerkelijke visie: is er plaatselijk of landelijk beleid over gewenste herbestemming, medegebruik et cetera.
- vraagstelling aan kerkgenootschappen c.s. over hun toekomstverwachtingen: demografisch, afstoten, ruimtebehoefte, herinrichting, financiële ondersteuning, et cetera (zie 1.4)

De gemeentelijke overheid

- inventariseren bestaand eigen gemeentelijk beleid en instrumenten (zie 1.5)

1.1 Wat is religieus onroerend erfgoed?

Dit moet eerst helder gedefinieerd worden: over welke gebouwen gaat het? In de regel wordt gedacht aan kerkgebouwen in bezit van kerkgenootschappen, en aan klooster- en congregatiegebouwen. Maar religieus onroerend erfgoed is breder: kapellen op kerkhoven, kapelletjes langs wegen, kerkzalen (oorspronkelijk) behorend bij ziekenhuizen, scholen en andere instellingen op confessionele grondslag et cetera .
De problematiek daarvan is echter anders en minder groot. De kerkgenootschappen hebben te maken met krimp. Behoefte aan zorg en onderwijs blijft daarentegen onverminderd, en het gaat daarbij om professionele instellingen die een betere financiële grondslag hebben. Bovendien zijn zulke kapellen en kerkgebouwen verbonden aan grotere, en desnoods makkelijker her te bestemmen, respectievelijk te ontwikkelen complexen en terreinen. De gemeente kan eventueel zelfs ervoor kiezen ook begraafplaatsen in de inventarisatie mee te nemen. Dit is een vrij brede aanpak, anderzijds kan er voor worden gekozen om zich uitsluitend te concentreren op de eigenlijke kerkgebouwen.

1.2 Kwantitatieve inventarisatie

Globaal: totaaloverzicht

- alle gebouwen in de gemeente: aantal, ligging en spreiding over regio of stad

Per kerkgebouw

- bouwperiode of -jaar
- eigenaar/ beheerder
- grootte terrein
- grootte gebouw
- capaciteit kerkruimte en overige ruimten
- al dan niet pastorie, kosterswoning, verenigingsgebouw aanwezig
- bouwkundige staat (onderhoudstoestand): schatting

1.3 Kwalitatieve inventarisatie

Gedetailleerd: inventarisatie per kerkgebouw

Gebouwbeschrijvingen opstellen, waarin onder andere moeten staan:

- ruimtelijke situering
- ligging in beschermd stads- of dorpsgezicht
- monumentenstatus (wel/ niet rijks-, provinciaal, gemeentelijk monument)
- architect
- bouwstijl
- interieur en inrichting
- gaafheid (latere wijzigingen, uitbreidingen, aantastingen)

Waardering en selectie

Selectiecriteria opstellen:

Cultuurhistorische waarden (algemene historische betekenis), zoals:

- betekenis voor de lokale geschiedenis
- voorbeeld voor een bepaalde landelijke ontwikkeling

Architectonische waarden, onder andere:

- kwaliteit van geheel of onderdelen
- representatief gebouw voor bepaalde stijl, oeuvre bepaalde architect
- zeldzaam of zelfs uniek

Stedenbouwkundige waarden, onder andere:
schaalwaarde ten opzichte van de overige bebouwing
omgevingspsychologisch: landmark, herkenningspunt
morfologisch: onderdeel van landschappelijke of stedelijke structuur

Het is van belang ook de stedelijke of landschappelijke structuren te omschrijven waarin deze gebouwen zich bevinden. Het gebouw, respectievelijk een verzameling gebouwen moet ook worden gewaardeerd in dit bredere (ensemble)verband. Bijvoorbeeld: een gebied met terpdorpen, bijzondere dorpstypologie zoals brink- en esdorpen of kerkringen, bijzondere vooroorlogse of wederopbouwwijken, verwoest gebied met samenhangende uit een korte periode daterende wederopbouw,

nieuwe landaanwinning zoals de Noordoostpolder et cetera .
Vanwege karakteristiek en gaafheid van deze structuren op zich kan behoud van religieus erfgoed al gewenst zijn, als landmarks, of herkenningspunten voor de totale structuur.
Met de status van door het rijk aangewezen beschermd stads- en dorpsgezicht zijn dergelijke waarden erkend. Benoem indien van toepassing ook de waarden van verdwenen of zeer aangetaste gebouwen, dit als illustratie van de noodzaak overgebleven waarden (meer) te beschermen.

Er kan voor worden gekozen alvast een pre-selectie op te stellen van de meest waardevolle gebouwen. Bij aanstaande herziening van een bestemmingsplan kunnen deze als cultuurhistorisch waardevol, beeldbepalend o.i.d. worden aangeduid en tegen sloop zonder meer worden beschermd. Bij acute bedreiging van zeer waardevolle gebouwen buiten beschermd stads- en dorpsgezicht is onmiddellijke aanwijzing tot monument een snel middel. Binnen rijksbeschermd stads- en dorpsgezicht kan wel sloop door de gemeente worden voorkomen.

Deze inventarisatie moet, als een gemeente geen eigen monumentenzorg heeft, door specialisten worden uitgevoerd. Maak daarvoor ook gebruik van kennis-instituten als de RACM, provinciale steunpunten monumentenzorg en regionale erfgoedorganisaties.

1.4 Kerkelijke toekomstverwachting
Hiervoor zijn er voorbeelden te vinden in diverse landelijke kerkelijke beleidsnota's, handreikingen en visiedocumenten, zoals rapporten van bisdommen, en de schema's in de PKN-nota's *Maatwerk* en *Kansen* voor *kerkgebouwen*, 2007. Zie als achtergond ook hoofdstuk 2 over de visie van diverse kerkgenootschappen.

1.5 Gemeentelijk beleid en instrumentarium
Beleid en instrumentarium zijn *interventie-instrumenten* waarmee de gemeente de toekomst van religieus erfgoed kan mee bepalen. Ze kunnen worden onderverdeeld naar:

Ruimtelijke instrumenten
- bestemmingsplan (of beheersverordening)
- ontwikkelingsplan/ projectbesluit
- beeldkwaliteitsplan

Juridische instrumenten
- Wet op de ruimtelijke ordening (WRO): naast ruimtelijke plannen ook andere instrumenten
- Woningwet
- Monumentenwet incl. gemeentelijke monumenten-verordening:
  rijksmonumenten, beschermd stads- en dorpsgezicht, gemeentelijke monumenten
- meerdere daaraan gekoppelde vergunningen, o.a. op gebied van veiligheid en milieu

Financiële instrumenten
- subsidies monumentenzorg
- aankoop kerkgebouw
- subsidiering maatschappelijke functies

Communicatieve instrumenten: kennisontwikkeling, ideevorming en informatieverstrekking
- naast inventarisatie van gebouwen en kerkgenoot-schappen ook inventarisatie (netwerk van) eigenaren, maatschappelijke actoren, marktpartijen en hun doelstellingen et cetera
- inspraak, prijsvragen, ideevorming, onderzoek van mogelijkheden hergebruik, herbestemming, herontwikkeling ('quick scans')
- informeren als onderdeel van beleidspakket: doelstellingen uitdragen ten aanzien van betekenis religieus erfgoed als onderdeel van bepaalde beleidssector (toerisme, city marketing, cultuurhistorie, maatschappelijke ontwikkeling, cultuurbeleid et cetera)
- beleidsinformatie: kennis en onderzoek bundelen in nota's, visiedocumenten et cetera

Coördinatiemechanismen
- initiatiefgesprekken met eigenaren en actoren
- procesbegeleiding
- ondersteuning van ontwikkeling stichtingen voor behoud en beheer van religieus erfgoed

Inventariseer of en hoe deze instrumenten de instand-houding van religieus erfgoed ondersteunen.
Zie voor achtergrondinformatie ook hoofdstuk 5 en bijlage B.2.

2 – Draagvlak

Probeer al in een beginstadium een breed draagvlak te creëren voor een gemeentelijk beleid inzake religieus erfgoed via:
- publiek draagvlak: bewustwording in de samenleving van het religieus erfgoed; algemeen en in het eigen territorium, op grotere schaal van regio, streekgemeen-te en stad, op kleinere schaal van dorp, wijk en buurt (zie 2.1)
- gebruik eigen kennisafdelingen, verenigingen, instellingen en externe kennisinstituten, instellingen hiervoor (zie 2.2)
- politiek draagvlak: bewustwording bij bestuur en raad, politiek committeren door aansturing op pro-actieve rol van de gemeente (zie 2.3)
- globale politieke en bestuurlijke visie formuleren (zie 2.4)
- ambtelijk draagvlak: alle relevante gemeentelijke organisatieonderdelen committeren (zie 2.5)

2.1 Publiek draagvlak
- (thematische) publicaties in diverse media (stads- en streekbladen, websites)
- organisatie bijeenkomsten, regionaal en lokaal
- open dagen van kerkgebouwen die normaliter niet of minder opengesteld zijn voor publiek
- tentoonstelling over erfgoed in kerkgebouwen zelf, bibliotheken, musea
- themaprojecten over verhalen uit dorp en buurt: verhalenwedstrijden, oral history e.d.

2.2 Inhoudelijke kennis
Eigen afdelingen, verenigingen en instellingen
- regionale erfgoedcentra, gemeentearchieven
- musea
- geschiedkundige verenigingen
- monumentenzorg
- cultuur, recreatie, toerisme
- communicatie

Externe kennisinstituten en instellingen
- provinciale archieven
- provinciale erfgoedhuizen en monumentensteunpunten
- landelijke en regionale organisaties op het terrein van monumenten en cultuurhistorie
- de in diverse provincies werkzame Stichtingen Oude … Kerken
- de VBMK
- voor onderzoek meer in de diepte zijn er diverse wetenschappelijke en andere documentatiecentra, waaronder het Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) en het Nederlands Architectuurinstituut
- Zie als achtergrond ook de hoofdstukken 3 en 4 over landelijke en provinciale instellingen.

2.3 Politiek draagvlak
- zoek naar aanknopingspunten in de programma's van alle politieke partijen
- organiseer informatie- en discussiebijeenkomst voor alle raads- en collegeleden, presenteer uitkomsten van de inventarisatie onder 1)
- organiseer eventueel excursies naar voorbeeld-projecten
- betrek bij deze bijeenkomsten vertegenwoordigingen van de kerkgenootschappen, en van op het brede terrein van cultuurhistorie werkzame kennis- en financieringsinstellingen

2.4 Globale politieke en bestuurlijke visie
Is er een door brede raadsmeerderheid gedeeld inzicht en politieke wil tot pro-actief beleid?
Kunnen, op basis van de verzamelde gegevens en de discussies, al door de politiek globale visie, beleid, doelstellingen e.d. worden geformuleerd?
Helder onderscheid tussen verantwoordelijkheden van de gemeenteraad (beleidsvorming en de controle daarop) en het college van burgemeester en wethouders (uitvoering, mandaat besluiten op deelprojecten).
Wordt er een verantwoordelijke projectwethouder aangewezen?
Welk organisatieonderdeel gaat het proces leiden, heeft coördinatiefunctie?

2.5 Ambtelijk draagvlak
Relevante organisatieonderdelen zijn die op de disciplines:
- monumentenzorg
- ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling, stedenbouw
- grondbedrijf, vastgoed
- communicatie
- eigen erfgoedinstanties: archieven, musea
- cultuur, recreatie, toerisme
- maatschappelijke ontwikkeling, welzijn, zorg

14 Bijlage: Stappenplan Handreiking RE 2008

3 – Potenties

Weeg vraag en aanbod tegen elkaar af, zoek actoren en partners:

Vraag uit de samenleving
- maatschappelijke behoefte: inventarisatie van de behoefte aan nieuwe, voor religieus erfgoed passende functies/voorzieningen (zie 3.1)

Aanbod van religieus erfgoed
- sociale potentie van gebouwen (zie 3.2)
- culturele potenties van gebouwen (zie 3.3)
- economische potenties van gebouwen (zie 3.4)
- bouwkundige potenties: wat zijn mogelijkheden voor gewenste herbestemming (zie 3.5)

Actoren en partners
- wie zijn actoren/stakeholders? (zie 3.6)
- wie zijn mogelijk partners voor hergebruik/herontwikkeling? (selecteren uit 3.6)

3.1 Maatschappelijke behoefte

De behoefte dient, afhankelijk van de aard en grootte van de gemeente, voor verschillende ruimtelijke schaalniveaus te worden gepeild: regio - dorp - buurtschap; stad - stadsdeel - wijk - buurt. Onderzoek deze vraag bij alle onder 3.6 staande actoren/stakeholders.

3.2 Sociale potenties

Het gebouw kan een sociale functie (ontmoetingsfunctie, gebruik voor activiteiten e.d.) bezitten voor de samenleving. In veel gevallen zal dit in de bestaande toestand al zo zijn; het gebouw is 'sociaal kapitaal'. De directe omgeving van het gebouw, het terrein en/of een totaal complex zoals een klooster- of congregatiegebouw kan ook betekenis voor de openbare ruimte in het algemeen bezitten, b.v. als groene oase.

3.3 Culturele potenties

Dit betreft:
- medegebruik of herbestemming voor culturele activiteiten
- toeristische waarde, bijvoorbeeld in het kader van city marketing of meer thematisch zoals 'bezinningstoerisme'

De mogelijke toeristische waarde kan sterk verschillen. De 'oude' gebouwen appelleren aan een breed publiek en hebben een hoge waarde. Bijvoorbeeld: oude stadskerken Utrecht; landschappelijk mooie regio's met veelheid aan kerkgebouwen zoals in Groningen en Friesland. Voor andere soorten dient doelgericht een bepaald segment van het publiek aangesproken te worden. Kwantitatief gezien in termen van opbrengst en bezoek zal hun toeristische waarde wel lager zijn. Bijvoorbeeld: kerken uit de wederopbouwperiode in de context van geplande stadsuitbreidingen.

3.4 Economische potenties

Dit betreft de vastgoedwaarde van gebouwen en terreinen. Inzicht hierin is van belang om in het vervolg afwegingen te kunnen maken. Deze waarde wordt bepaald door factoren als:
- locatie: aantrekkelijkheid van de situatie
- kosten: vanwege bijvoorbeeld onderhoudsstaat van de gebouwen en grondprijs
- functies: (mogelijke) bestemmingen van geheel of onderdelen

Daarnaast moet bezien worden wat het gebouw op zich waard is, mede gelet op de cultuurhistorische staat, en in welke mate het benut kan worden.
Zie voor achtergrondinformatie ook hoofdstuk 1.

3.5 Bouwkundige transformaties

Dit betreft het verkennen van stedenbouwkundige en/of architectonische transformatie van (delen van) gebouwen en hun terreinen. Plaats dit zonodig in een bredere context van plannen ten aanzien van het gebiedsdeel waarin het gebouw ligt en functioneert: stedelijke ontwikkeling, stadsvernieuwing, 'Vogelaar-wijken' et cetera.
Er zijn verschillende middelen daarvoor:
- opdracht tot studieontwerpen
- ideeënprijsvragen
- 'quick scans' door marktpartijen zoals ontwikkelaars
- ruimtelijke ontwikkelvisies door gemeente zelf

3.6 Actoren en stakeholders

Breng het totale speelveld van actoren/stakeholders in kaart. Dat bestaat uit (een netwerk van):
- kerkgenootschappen (uit inventarisaties 1.1, 1.2 en 1.4)
- regionale en lokale belangenorganisaties, actiegroepen, wijkcomités et cetera
- overheidsdiensten en -sectoren (uit inventarisatie 2.5)
- marktpartijen (ontwikkelaars, corporaties), ook organisaties stadsherstel en kerkbehoud
- culturele instellingen
- maatschappelijke en zorginstellingen

Denk om maatschappelijke participatie!

Aandachtspunt: bevorder participatie van alle betrokkenen door
- informatieverstrekking door verschillende media (nota's, voorlichting, e.d.)
- bij elkaar roepen stakeholders en procesbegeleiding
- ideevorming ook door middel van brainstormsessies, interviews e.d.

4 – Doelstellingen

Formuleer doelstellingen op basis van een analyse en visie:
- analyse van gegevens: wat zijn wel/wat niet haalbare oplossingen/oplossingsrichtingen/scenario's (zie 4.1)
- bepaal welke actoren cruciaal zijn t.a.v. besluitvormingsmacht/economische macht/eigendom (zie inventarisatie onder 3.6)
- formuleer definitieve gemeentelijke visie en doelstelling t.a.v. behoud religieus erfgoed (zie 4.2)
- bepaal welk rol(len) de gemeente wil en/of kan vervullen; en met inzet van welk bestaand respectievelijk nieuw beleid/instrumentarium (zie inventarisatie onder 1.5)
- realiseer politieke besluitvorming hierover

4.1 Oplossingsrichtingen en scenario's

Interpretatie en waardering
In deze fase dient de in de stappen 1, 2 en 3 verzamelde informatie geëvalueerd te worden. Het gaat er om een zo helder mogelijke analyse te verkrijgen, die als basis kan dienen voor beleidsvoorstellen en politieke besluitvorming. De evaluatie kan de vorm krijgen van een sterkte – zwakte-analyse van alle (kerk)gebouwen, het ontwikkelen van scenario's voor behoud en hergebruik ervan, e.d.

Betekenis/'zachte' waarden van (kerk)gebouwen
Bij het behoud van (kerk)gebouwen dienen vele soorten waarden en potenties tegen elkaar te worden afgewogen. Dit gebeurt in het spanningsveld van cultuur en economie; en ook private (markt)partijen zullen als uitgangspunt moeten nemen dat een kerkgebouw niet alleen een commercieel object is, maar eerst en vooral *maatschappelijk vastgoed*. Hier ligt de kern van het omgaan met het religieuze vastgoed. Bepaalde soorten waarden en potenties zijn in voorgaande stappen al onderzocht, bijvoorbeeld architectonische en stedenbouwkundige waarden in 1.3, en economische potenties in 3.4. Bij de uiteindelijke afweging is het evenwel van groot belang ook rekening te houden met de betekenis/de 'zachte' waarden van religieus erfgoed c.q. kerkgebouwen in de lokale samenleving:
- de emotionele waarde
- de symbolische lwaarde

Het welslagen van processen kan daar sterk door bepaald worden. Onderkennen van deze 'zachte' waarden betekent in feite gebruik maken van al aanwezig draagvlak, respectievelijk het vergroten daarvan!
Zie voor achtergrondinformatie ook hoofdstuk 1.

Scenario's voor (kerk)gebouwen
- voortzetting van bestaand religieus gebruik (hiertoe kunnen ook behoren mede-, neven- of hergebruik door andere kerkgenootschappen)
- nevenbestemming (hiertoe kan ook behoren meervoudig (multifunctioneel) gebruik)
- behoud van het (kerk)gebouw en passende herbestemming
- wijziging van het (kerk)gebouw en passende herbestemming
- behoud van het (kerk)gebouw met niet-passende herbestemming
- wijziging van het (kerk)gebouw met niet-passende herbestemming
- gedeeltelijke sloop van het (kerk)gebouw
- volledige sloop van het (kerk)gebouw

Zie voor achtergrondinformatie ook hoofdstuk 1.

Participatiemogelijkheden gemeentelijke overheid daarin
- gemeente als eigenaar-gebruiker: het geheel of gedeeltelijk in eigendom overnemen van een (kerk) gebouw voor eigen activiteiten, bijvoorbeeld burgerloket voor dorp of stadsdeel
- gemeente als gebruiker: vaste huurder voor eigen activiteiten
- gemeente als directe subsidieverstrekker: voor monumenten de geëigende plus eventueel uitgebreide subsidieregelingen; voor niet-monumenten bijvoorbeeld ondersteuning in onderhoud en herstel voor de

als 'beeldbepalend', 'cultuurhistorisch waardevol' of anderszins als 'bijzonder' aan te duiden (kerk) gebouwen
- gemeente als indirecte subsidieverstrekker: ondersteuning van plaatselijke of regionale stichtingen tot behoud en beheer van religieus erfgoed
- gemeente als stimulator van gebruik: (financiële) ondersteuning van culturele of maatschappelijke organisaties die voor hun activiteiten gebruik maken van een (kerk)gebouw, als eigenaar of als huurder

4.2 Gemeentelijke visie

Geef definitief antwoord op de al onder 2.4 gestelde vragen, te weten:
Is er een door brede raadsmeerderheid gedeeld inzicht en politieke wil tot pro-actief beleid?
Kunnen, op basis van de analyse onder stap 3), nu een meer definitieve visie, beleid en doelstellingen worden geformuleerd?
Wie wordt de verantwoordelijke project- of programmawethouder, en welk organisatieonderdeel gaat het proces coördineren?

Bij het formuleren van visie, beleid en doelstellingen dient een keuze te worden gemaakt voor een of meerdere van onderstaande mogelijkheden:
- principiële keuze voor een of enkele van de onder 4.1 genoemde scenario's
- opstellen van breed beleid
- een algemeen 'strategisch plan' voor het totale religieus erfgoed
- aparte deelplannen voor individuele (kerk)gebouwen

Voorts dienen prinicipiële uitspraken gedaan te worden voor de mate en de vorm van de gemeentelijke participatie. Afhankelijk van de keuze is politiek gezien sprake van een raadsverantwoordelijkheid bij breed beleid, en een collegebevoegdheid voor aparte (deel)plannen en/of scenario's binnen reeds bestaande financiële en/of ruimtelijke beleidskaders.

5 – Instrumentatie

Concretiseer de gemeentelijke rol:
- bedreigd erfgoed daadwerkelijk beschermen
  - door middel van aanwijzing tot monument (zie 5.1)
  - door middel van het bestemmingsplan (zie 5.2)
  - door middel van aankoop door gemeente (zie 5.3)
- aanpassen bestaand beleid/instrumentarium, en/of:
- ontwikkelen nieuw beleid/instrumentarium (zie 5.4)

5.1 Aanwijzing tot monument

De uit de onder 1.3 gehouden inventarisatie voortkomende hoogst gewaardeerde (kerk)gebouwen kunnen worden aangewezen als gemeentelijk monument.
Met name als het interieur van hoge waarde is bevonden, is aanwijzing tot monument gewenst. Met al het andere instrumentarium is er namelijk uitsluitend de mogelijkheid invloed uit te oefenen op veranderingen aan het beeld van het exterieur.
In bijzondere omstandigheden kan aanwijzing van delen van kerkgebouwen of complexen een goed middel zijn. Bijvoorbeeld: alleen een kerktoren als landmark, alleen het eigenlijke kerkgebouw en niet ermee verbonden dienstwoningen, van een groot kloostercomplex alleen de meest beeldbepalende delen et cetera.
Door aanwijzing kan voor zulke (kerk)gebouwen aanspraak worden gemaakt op (reeds bestaande of nieuw te creëren) subsidieregelingen voor gemeentelijke monumenten.

5.2 Bescherming middels bestemmingsplan

Minder hoog gewaardeerde (kerk)gebouwen kunnen middels het bestemmingsplan worden beschermd tegen ongewenst hergebruik of sloop zonder meer. Dit kan door zulke gebouwen aan te duiden als 'beeldbepalend' of 'cultuurhistorisch waardevol', met eraan gekoppeld beschermende planvoorschriften. Er kan worden vastgelegd dat allerlei volumeuitbreidingen door aanbouw of door terreinbebouwing alleen mogelijk zijn via een apart op te stellen ontwikkelingsvisie, onder voorwaarde dat hergebruik/herontwikkeling/herbestemming passend is en rekening houdt met de waarden van het religieus erfgoed.

5.3 Aankoop door gemeente

Zoals al in de inleiding gezegd zal in principe de gemeentelijke overheid daarmee terughoudend zijn. Aankoop van (delen) van gebouwen en complexen zal altijd verband houden met het erin huisvesten van eigen activiteiten, zoals genoemd onder 4.1.

5.4 Ander beleid en instrumentarium

De onder 5.1 t/m 5.3 genoemde maatregelen worden noodzakelijkerwijze op objectniveau toegepast. Algemeen beleid en instrumentarium doen (ook) op categoriaal niveau uitspraken, het gehele religieus erfgoed betreffende zoals het onder 1.1 is geformuleerd. Afhankelijk van de onder 4.2 gemaakte keuze voor de visie inclusief de gemeentelijke participatie dienen het van toepassing zijnde beleid en instrumentarium te worden aangepast. Als dit geheel ontbreekt zal dit moeten worden ontwikkeld. Enkele voorbeelden:
- monumentenbeleid en -verordening: aanpassen c.q. uitbreiden of opstellen als de gemeente verordening en beleid nog niet heeft; dit biedt mogelijkheden op objectniveau maar ook op gebiedsniveau via de aanwijzing tot beschermd stads- en dorpsgezicht; voorbeeld hiervoor is de VNG-model erfgoedverordening
- ruimtelijke instrumentarium: aanpassen in het algemeen door gewenst hergebruik/herontwikkeling/herbestemming van religieus erfgoed als standaard op te nemen in alle bestemmingsplannen; meer specifiek gebiedsgewijs of voor deelplannen aparte ruimtelijke ontwikkelingsvisies
- architectuurbeleid (indien aanwezig): de gemeente kan als doel kiezen bewust hoge ontwerpkwaliteit na te streven, bijvoorbeeld door het stimuleren van en opdracht geven aan jonge talentvolle ontwerpers; religieus erfgoed is een dankbaar 'studieonderwerp' hiervoor
- financiering/subsidiëring: aanpassen en/of uitbreiden

Zie voor achtergrondinformatie ook hoofdstuk 5 en bijlage B.2.

6 – Beheer

Maak afspraken over het beheer en de samenwerking met partners en actoren:
- beheerfase van eigendom
- looptijd (mede)gebruik religieus erfgoed
- looptijd financiële bijdrage
- samenwerking met partners en actoren

7 – Evaluatie

Zorg voor evaluatie op basis van monitoring:
- monitoring beleid/instrumentarium
- evaluatie beleid/instrumentarium: termijn bepalen, afhankelijk van de complexiteit kort of juist langer
- eventueel bijstelling van beleid/instrumentarium

ir. Gertjan van der Harst is bouwhistoricus bij de afdeling monumentenzorg gemeente Delft en lid van de Werkgroep Kerkbouw van de PKN.
dr. ir. Kees Doevendans is hoofddocent aan de Technische Universiteit Eindhoven, groep Stedenbouw en voorzitter van de Werkgroep Kerkbouw van de PKN.

De gehele handreiking is te vinden op de site van VNG:
https://vng.nl/files/vng/publicaties/2017/handreiking_religieus_erfgoed_voor_burgerlijke_en_kerkelijke_gemeenten.pdf

15 Bijlage: *Literatuur*

Bisdom Haarlem, Bisdom Rotterdam, Projectbureau Belvedere,
Aanbevelingen herbestemming kerken en kerklocaties aan lokale overheden en kerkelijke bestuurders (2008).

Brinkman, R.,
Masterscriptie *'In goede aarde vallen. Onderzoek naar landelijke en lokale besluitvormingsprocessen rondom kerkenleegstand' (2014).*

Erfgoed.nu,
'Religieus Erfgoedwijzer Gelderland. Gids tussen regels en mogelijkheden' (2010).

Heisterkamp P., en B. Linskens,
Handboek Behoud en beheer van kerkgebouwen (2010-2012).

Jongmans, L., Linskens, B. en Groot, A. de (red.),
Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Van kerkelijk gebruik tot herbestemming (2008).

Meijs-Appels, M.T.E.,
De (verbeeldings)kracht van erfgoed. Beleidskader erfgoed 2016-2020, Provincie Noord-Brabant (2015).

Museum Catharijneconvent en Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland,
'Handreiking roerend religieus erfgoed. Praktisch hulpmiddel bij het waarderen en herbestemmen van religieuze voorwerpen' (2011).

Nationaal Programma Herbestemming,
'Vizier op leegstand. Een strategiebepaling voor gemeenten' (2011).

Nelissen, N.,
Geloof in de toekomst! Strategisch plan voor het Religieus Erfgoed, Stichting Jaar van het Religieus Erfgoed (2008).

RCE,
'Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen' (2011).

RCE,
'Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik' (2012).

Stadig, D.,
Help onze kerk loopt leeg! Een kleine handleiding voor kerkbestuurders (2016).

Stichting Behoud en Herbestemming Religieus Erfgoed en BOEi,
'Naar een afwegingskader voor een selectieve verwerving en herbestemming van religieus erfgoed' (2012).

Stichting Monumentenhuis Brabant,
'Toekomst voor religieus erfgoed. Beknopte handleiding voor behoud van onroerend religieus erfgoed voor kerkeigenaren, kerkbesturen en kerkrentmeesters, voor gemeentebestuurders en ambtenaren, voor alle belanghebbenden en betrokkenen' (2008).

Wijmans, W.,
Kijk op Kerken. Een onderzoek naar kerkenvisies, Onderzoeksstage in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2015).

Alle genoemde artikelen staan op onze website.

Op de website www.toekomstreligieuserfgoed.nl zijn de volgende kerkenvisies terug te vinden:

Gemeente Bergen op Zoom,
Ontwikkelingsvisie herbestemming vrijkomende RKK-kerken. Aanzet voor een discussie over religieus erfgoed in Bergen op Zoom (2007).

Dekenaat Heerlen,
Visiedocument. Perspectief voor kerken in het dekenaat Heerlen (2013).
(niet digitaal beschikbaar)

Gemeente Deventer,
Eindrapportage Lokale Agenda Religieus Erfgoed Deventer (2013).

Gemeente Sluis,
Kerk, Krimp en Kans. Impuls voor West-Zeeuws-Vlaanderen. Terugblik op een inspirerend project (SCEZ, 2015) & kerkenvisie (2018)

Gemeente Utrecht,
Utrechtse visie religieus erfgoed (2017).

Gemeente Den Haag,
Visie op religieus erfgoed (2018).

Colofon
De bouwstenen vormen een handreiking voor met name gemeenten die aan de slag willen met een kerkenvisie.
De bouwstenen zijn samengesteld op basis van de evaluatie en analyse van de praktijkervaring van een twintigtal gemeenten met hun kerkenvisie. Omdat een kerkenvisie altijd maatwerk is, brengt elke nieuwe kerkenvisie nieuwe wetenswaardigheden aan het licht en zullen de bouwstenen dan ook met regelmaat worden geactualiseerd. Reacties zijn dan ook zeer welkom en kunnen gestuurd worden naar kerkenvisies@cultureelerfgoed.nl

Tekst: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Programma Toekomst Religieus Erfgoed
Opmaak en vormgeving bouwstenen: Tegenwind, Utrecht
Drukwerk: Xerox/OBT, Den Haag
Foto's: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,
Arjan Bronkhorst: pag. 11, 27, 33, Paul van Galen: pag. 6/7, 14,
Patrick van den Hurk: omslag, Marcel Kentin: pag 25,
onbekend: pag. 15, Wouter van der Sar: pag. 21,39,
Siebe Swart: pag. 19, Jeroen Pulles: pag 42.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5
3811 MG Amersfoort
Info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl

Een samenwerking van:

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Erfgoedvereniging Heemschut

VBMK
Vereniging Monumentale Beheerders Kerkgebouwen

Restauratiefonds.

Interprovinciaal Overleg

VNG

Museum Catharijne Convent

CIO
Interkerkelijk Contact in Overheidszaken